

P. VERGILIUS MARO
AENEIS

RECENSUIT
ATQVE APPARATV CRITICO INSTRVXIT
GIAN BIAGIO CONTE

EDITIO ALTERA

DE GRUYTER

ISBN 978-3-11-064737-2
e-ISBN (PDF) 978-3-11-064903-1
ISSN 1864-399X

Library of Congress Control Number: 2019936563

Bibliographic information published by the Deutsche Nationalbibliothek

The Deutsche Nationalbibliothek lists this publication in the Deutsche Nationalbibliografie;
detailed bibliographic data are available on the Internet at <http://dnb.dnb.de>.

© 2019 Walter de Gruyter GmbH, Berlin/Boston

Printing: Hubert & Co. GmbH & Co. KG, Göttingen

www.degruyter.com

FRIDERICI KLINGNER
MAGISTRI MONACENSIS
DIS MANIBVS
SACRVM

HOC VOLVMINE CONTINENTVR

Ad lectorem (MMXIX)	IX
Praefatio	XV
Tabula notarum quibus auctores et testes saepius adhibiti in apparatu indicantur	XXXIX
Index philologorum quorum coniecturae memorantur (praeter editores in praefatione laudatos)	XLIII
Conspectus codicum	XLVIII

Vergili Aeneis

Liber I	1
Liber II	29
Liber III	58
Liber IV	84
Liber V	110
Liber VI	142
Liber VII	176
Liber VIII	205
Liber IX	231
Liber X	262
Liber XI	296
Liber XII	329
Index nominum	363

AD LECTOREM (MMXIX)

Libenter fateor me deae Fortunae plurimum debere, cui placuit ut ego, iam aetate prouectus, textum *Aeneidos* renouarem. Gratiae etiam agenda sunt Bibliothecae Teubnerianae curatoribus, qui me ad hoc incitauerunt uerbis amicissimis: primo repugnaueram, deinde, multum ac diu haesitato, laetus nouo muneri obsecutus sum. Nam conscius eram a Vergilio numquam me secessisse, immo uero, cotidie meditatam, quaestiones adhuc dubias ac res nondum expeditas uoluisse animo sollicito. Etenim fere decem per annos plura adnotamenta paraueram uariaque collegeram hypomnemata quibus desultorio more argumentabar quae lectiones defendendae uiderentur, quae reiciendae; nec mihi δεύτεραι φροντίδες defuerant quae ut aliquot locos retractarem suaderent: ex Ciceronis sententia optimus est portus paenitenti mutatio consili. Quid multa? Postquam *Aeneida* edideram, mecum assidue recogitaueram de locis qui non solum nuper sed etiam ante tempora nostra criticorum ingenia uexassent: itaque ad proelium redintegrandum paene paratus mihi uidebar.

Christianus G. Heyne in ipso exordio praestantissimi sui commentari monebat: «Difficile est Virgilium et sine interprete recte legere, et cum interprete. Sunt enim multa in doctissimo poeta, quae [...] uiros satis acutos exercitatosque, etiam in repetita lectione, tenere, aut quae, cum non sine multarum rerum scientia nec sine subtiliore et subacto iudicio cognosci possint, legentis oculum fugere soleant, quamuis sint summa cum arte posita, pulcerrime a poeta dicta et ad sensum iucundissima». Vergili enim textum curare res multae est operae ac diligentiae: nam, seu callidis iuncturis seu exquisitis uerborum figuris usus, maximus poetarum ille ad maximam elegantiam peruenit. Timeo tamen ne quando Vergiliana sollertia propter criticorum inconsiderantiam hebetetur: sunt enim qui, cum hanc nouam dicendi rationem non poeticae libertati tribuerent sed uerborum corruptelae, ingeniosas locutiones ad

usitatum sermonem exaequauerint¹; et hoc aliquot argumentis infra comprobabo.

Quae ratio in curandis Vergili operibus sit sequenda satis superque illustraui priore praefatione, nec consilia mea mutauit: nam fundamenta ibi iacta firma adhuc opinor constare. Iamdiu didicimus editorum rationes multum posse inter se discrepare: quid est tam dissimile quam Otto Ribbeck et Remigius Sabbadini?² quam iidem et Rogerius Mynors? Profecto extra modum Remigius Sabbadini prodiit qui antiquam Vergili memoriam tam religiose coluit quasi illaesa esset atque incontaminata: eam enim «purissimam» existimabat. Longe aliter Otto Ribbeck ius dubitandi adhibuerat immodice et, ingenio suo nimis confisus, de testium integritate nimis diffusus erat: uersus audacter non paucos deleuit quos falso interpositos iudicabat, alios transposuit ut ordinem repararet quem perturbatum suspicabatur. At si tali intemperantiae coniectandi ignoscimus, fateamur oportet eum, uberrimis prolegomenis ad Vergili textum insuper additis, non laudem modo ingeni uerum etiam admirationem esse consecutum.

Si quis forte me roget: «Satin inclinatus animus tuus ut reuerenter lectiones serues quas libri manuscripti testantur an libero iudicio fretus lectiones eas in dubium reuocare audes quae in suspicionem uenerint?», simpliciter et candide respondeam: «Iamdiu hoc mihi persuasi, acrem contentionem quae mendorum repertores semper librariae auctoritatis custodibus opposuit aliquid habere speciosi, quia nihil aliud hoc est nisi idolum scholae uulgatissimum. Equidem ego in sola prudentia et in laborioso iudicio uirtutem criticorum pono, illam scilicet quae cum ab aleatoria excogitatione et corrigendi arbitrio abhorreat, tum maxime contra superstitionis obsequium testium repugnet».

Inter omnes constat nullam codicum memoriam (ne Vergilianam quidem excipimus) integram a mendis atque intactam posse

- 1 Itaque, ut uno exemplo utar, si pro *caua sub imagine formae* (6, 293) cum Ricardo Bentley (ac nuperrime cum Kraggerud, 208 sq.) *cauae* scripseris, sermone ad genus pedestre reducto, exquisitam enallagen remouebis, quae orationis figura Vergilio maxime accepta est: cf. G.B. Conte, *The Poetry of Pathos*, 58–122.
- 2 Vide G. B. Conte, *Ribbeck e Sabbadini editori di Virgilio*, «MD» 78 (2017), 51–68.

dici. Nam errores in scripta irrepunt insidiosi, non semper eminent, saepe latent, ne de locutionibus dicam quas librarii arbitrio suo nouauerint. Praecipue interpolationes timendae sunt, nec minus cryptocorruptiones, ut ego lectiones nomino quae, cum haud manifesto absurdae sint, eo facilius legentes ludificant: illae enim tam apte ad uerborum contextum se solent accommodare ut uix deprehendantur.

Et tamen Vergilius qualis ad nos peruenit non tot corruptionibus laborat quot ceteri Latini scriptores; nam auctoritati innititur septem codicum uetustiorum quos manus complures siue antiqua siue media quae dicitur aetate emendauerunt. Est uero deplorandum quod illorum tres fere integri sint (**M**, **P**, **R**), quattuor autem laceri et mutili, ex quibus omnibus, nulla propinquitate nullaue cognatione palam conexas, stemma quidem confici nequit. Quare nobis non id propositum est ex codicum lectionibus archetypum cuiuspiam editionis restituere (etsi non absint docti uiri qui ad hoc nuper contenderint)³, sed potius quantum fieri poterit ipsa Vergili uerba sectari.

Cum codices uetustiores inter se satis discrepent, nihilo minus apud unum seu plures eorum saepe lectionem genuinam uidemus exstare quam quidem officium est prudentis editoris dinoscere. Attamen codices illi, quamuis auctoritate et fide praestantes, plus minusue omnes detrimenta acceperere quae tamen emendatores ingeniosi ex parte resarserunt: quis Ricardi Bentley uel Aemili Baehrens memoriam potuerit umquam deponere? maxima enim gratia utrique eorum debetur quippe qui, diuini ac singulares uiri, id quod sine spe perditum ducebatur in integrum restituerint. Non defuere autem alii qui, aemulatores inepti, textum Vergili ad opinionem quae sua cuique coniectanti esse poterat accomodarent: eiusmodi fuit Petrus Peerlkamp, qui superuacaneis coniecturis indulgens in locos saeuit sescentos. Caueant critici qui in Vergilium suspiciosi uolunt esse ne uane emendando poetica fulgura extinguant neu exquiritas iuncturas ad elocutionem reducant languescentem.

Concedite quaeso ut exemplis utar. Politissime poeta in *Aen.* 5, 851–852 scripserat:

3 Vide *Aeneis* 2009, *Praef.* XXII–XXIII.

Aenean credam (quid enim?) fallacibus auris
et caeli totiens deceptus fraude sereni?

In hanc lectionem codices **MR** ω conueniunt una cum quibusdam antiquis grammaticis nec non et secunda manu quae codicem Palatinum correxit (**P**²), quamquam **P** (cui Ribbeck persaepe confusus est) lectionem *caelo* habet ita ut talis sensus sit *credam ... fallacibus auris et caelo, totiens deceptus fraude sereni*. Profecto non intellexit librarius quid copula *et* significaret, quae, cum duas locutiones callide uarietas coniungat (*fallacibus auris* ~ *deceptus fraude*), propemodum idem ualet atque "eo magis quod totiens deceptus sum". Quamuis pateat *caelo* falsam esse lectionem utpote quae non solum ualentium testium auctoritatem neglegat, sed etiam enuntiati uigorem omnino restinguat, inueniuntur tamen qui, hac lectione recepta, compositionem a Vergilio ingeniose excogitatam dissoluant.⁴

Multos per annos in usu fuit suspensiones in *Aeneidos* παράδοσιν uanas fouere, cum critici spe laudis accensi uestigia sua uestigiis poetae apponere appeterent; nunc mala illa consuetudo obsoleuit, sed seduli epigoni adhuc occurrunt. Iterum exemplo utar. In *Aen.* 9, 77–79 legitur:

Quis deus, o Musae, tam saeua incendia Teucris
auertit? tantos ratibus quis depulit ignis?
Dicite: prisca fides facto, sed fama perennis.

In extremum uersum conuenere suspensiones quia aduersatiua particula *sed* molesta esse uideretur: a quibusdam enim copula *et* desiderabatur quae adiectiua *prisca* et *perennis* iungeret potius quam opponeret. Itaque pro tradita lectione *facto sed* alius *factast et* coniectauit, alius *factost et*, alius *factis et*⁵; attamen hos omnes in errore liquet esse uersatos. Namque prius membrum sententiae quodammodo opponitur posteriori sicut ex hac paraphrasi apparet: "hoc miraculum gentes priscae uere euenisse credere, quod tamen fabula solum esse nobis uidetur ad seriores aetates propagata": hoc loco uidelicet *fides* et *fama* tantum inter se aduersantur

4 Kraggerud, *Vergiliana*, 205.

5 Vide Kraggerud *ibid.* 288.

quantum antiqua religiositas et hodierna recordatio, id quod particula *sed* ipsa significat. Vergilius igitur mythistoriam narrat cui olim ueteres tribuere fidem: nunc tamen, dilapsa fide, nihil aliud de praeclaro facto superest nisi fama popularis⁶. Quo clarius explanemus quemadmodum uersus structus sit, opinamur poetam, si Graece locutus esset, a sententiae membro priore alterum particulis μέν ... δέ potuisse distinguere.

Nec abstinence quin, rhetoricam legem secutus, tertio exemplo utar. De *Aen.* 1, 458 libri omnes manuscripti et grammatici una uoce consentiunt:

... uidet Iliacas ex ordine pugnas
bellaque iam fama totum uulgata per orbem,
Atridas Priamumque et saeuum ambobus Achillem 458

At apud Senecam (*ep.* 104, 31) pro duali numero *Atridas*⁷ singularis forma *Atriden* legitur: etenim, cum poeta *ambobus* scripsisset, solus Agamemnon una cum Priamo uidebatur memorandus. Sicut argumentis saepe comprobatum est, philosophus ille, qui plura ex Vergili carminibus exempla traxit, seu memoria deceptus seu propositis suis uerba poetae adaptando, tam multos uersus laesit ut exemplis ab eo prolatis non nimia sit tribuenda fides. Et tamen est qui, multam doctrinam profundens, lectionem *Atriden* tamquam ueram laudet.⁸ Rem nihilominus aliter se habere credo: de hoc enim poeta docet ut ductor Achivum Agamemnon et Priamus Teucrorum regnator, etsi inter sese diutino bello oppositi, Achillem pariter infensum habuerint. Quare pronomen *ambobus*, quod primores reges indicat aduersis exercitibus praepositos, ad hunc locum uidetur perfecte planeque conuenire. Sed haec hactenus.

Quamuis legentes persaepe uanis emendationibus uexentur, nos utique gratiam quandam putamus deberi criticis qui textum dubitationibus suis pertemptent: namque hoc iis laudi ducimus, ut quotiens eorum diffidentia confutata sit, textus traditus ab omni

6 Bene Seruius Danielinus: «Alii laudant quod dicendo 'fertur' (u. 82) incredibili rei auctoritatem dare noluerit».

7 Vide A. J. Bell, *The Latin Dual & Poetic Diction. Studies in Numbers and Figures*, London/Toronto 1923, 8, 54, 64.

8 Kraggerud *ibid.* 139–141.

suspicionem redemptus ferme corroboratus euadat. Proinde illis omnibus gratias persoluamus, at non omnes in critico apparatu considerant: hospitio enim accipiendas censuimus tantummodo διαγνωστικὰς coniecturas, eas scilicet quae de occultis mendis satis considerate monerent. Vsus uere cognouimus errores olfacere difficilius esse quam sanare; ideo in apparatus plures referre malui coniecturas quam in priore editione; ex quibus, ne inani doctrina paginae meae grauentur, irritas omisi, probabiliores tantum laudaui.

Lectoribus bona fide monitis, oportet denique deae Fortunae opus meum committam. Quod uolueram, me esse consecutum spero: non pauca mutauit ut partim noua afferrem, partim meliora efficerem; magis confidentem me saepe praeui, tamen non a moderatione alienum. Fatear autem magis oportet quantum sodalibus et discipulis debeam, qui quicquid in controuersiam uenerat meditati una mecum humanissime sunt; inter eos Iuliam Ammannati, Emmanuel Berti, Sergium Casali, Stephanum Grazzini, Iulianum Ranucci, Ioannem Petrum Rosati, Lucam Ruggeri, Iulium Vannini laudo iisque omnibus gratias ago quam maximas. Nec sum immemor quanto mihi usui fuerit Monia Manescalchi, quae, assidua contubernalis in Pisana Schola Normali nec non in classicis textibus edendis perita, eo impensius operam ac tempus profudit quo emendatius haec noua editio componeretur. At certe non possum reticere quam multis Michel Reeve me iuuerit consiliis: nam nobis mos est familiariter et peruiaciter disputare, id quod amicis ferme accidit ἐλευθεροστόμοις.

Pisis in philologorum seminario
apud Scholam Normalem Superiorem,
Kalendis Martiis anni p. Chr. n. MMXIX.

G. B. C.

PRAEFATIO

Ἴτερος ἐξ ἑτέρου σοφός, τό τε πάλαι τό τε νῦν
(Bacchyl.)

Tempus ipsum edax, quod temere ac fortuito ueterum scriptorum uestigia corrumpere solet uel oblitterare, Vergilii carminibus pepercit quasi maxima erga maximum Romanorum poetam reuerentia esset adhibenda. Testes enim potissimi, quibus freti *Aeneidos* textum restituere in integrum possumus, libri sunt aliquot sub aeui antiqui occasum scripti iidemque litteris capitalibus exarati tam magnificis ut monumenta Vergilio dicata uideantur. Hoc agmen praestantissima exemplaria ducunt tria, quorum litterae iure ‘Vergilianae’ uocabantur antiquitus (nunc eam litterarum formam philologi nos omnes peruulgato nomine ‘capitalem rusticam’ appellamus)¹:

M = *Florentinus Laurentianus XXXIX, 1*, ‘Mediceus’ appellatus, saeculo quinto exeunte Romae scriptus (de quo folium unum demptum est, nunc ‘schedis Vaticanis’ [**F**] adiunctum, ubi *Aen.* 8,

- 1 De quibus praecipue uide O. Ribbeck, *Prolegomena critica ad P. Vergili Maronis Opera Maiora* (Lipsiae 1866), 218–319, ubi hi codices omnes singillatim et diligentissime describuntur. Vide etiam E. A. Lowe, *Codices Latini Antiquiores*, I–XI cum supplem. (Oxonii 1934–66); R. Seider, *Beiträge zur Geschichte und Paläographie der antiken Vergilhandschriften*, in *Studien zum antiken Epos*, Meisenheim am Glan 1976, 129–172; A. Petrucci, *Virgilio nella cultura scritta romana*, in *Virgilio e noi*, Genova 1982, 51–72; A. Pratesi, *Nuove divagazioni per uno studio della scrittura capitale. I “codices Vergiliani antiquiores”*, «Scr. & Civ.» 9 (1985), 5–33 (= *Frustula Palaeographica*, Firenze 1992, 191–220); M. Geymonat, *Enciclopedia Virgiliana*, s.u. *Codici*, I (Roma 1984), 831–838, qui antiquos codices omnes eorumque formam et historiam dilucide pertractauit; Idem, *The Transmission of Virgil’s Works in Antiquity and the Middle Ages*, in N. Horsfall, *A Companion to the Study of Virgil*, Leiden 1995, 293–312; uide etiam N. Horsfall, *Virgil, Aeneid 7: a Commentary*, Leiden 2000, XXX–XXXI.

585–642 leguntur). Paulo postquam librarii codicem descripserunt, distinxit et alio codice nisus uel ingenio suo fretus emendauit Turcius Rufius Apronianus Asterius, qui consul fuit anno 494 p. Ch. n., ut ipse in subscriptione aperte professus est.² In coenobium Sancti Columbani Bobiense constat codicem Mediceum postea transmigrasse, qui, quamuis primo fasciculo amisso, ad nos tamen fere incolumis peruenit³; etsi praeter modum a Nicolao Heinsio laudibus elatus est, moneo tamen de honore ne deiciatur magno quippe qui nonnumquam sinceram lectionem solus seruauerit.⁴ Huius imaginem phototypice expressam, quam Henricus Rostagno edidit (Romae 1931), iterum atque iterum contuli⁵, at meum in maximum beneficium docta mulier Iulia Ammannati, apud Pisanam Scholam contubernalis, codicem ipsum explorauit eiusque correctores internouit peritissime.

P = *Vaticanus Palatinus lat. 1631*, origine incerta, quinto saeculo exaratus, ineunte iam saeculo IX in Laureshamensi celeberrimo Germaniae monasterio (ut uulgo creditur⁶) adseruabatur summoque habebatur in honore, cum Vergilii ipsius manu scriptus esse iudicaretur; postea in Heidelbergensem Bibliothecam Palatinam translatus est, unde nomen suum traxit. Cum hic liber legeretur adsidue et multis euolueretur manibus, non solum duo et triginta folia interciderunt sed etiam, scriptorio atramento passim decolorato, litterae adeo euanuerunt nonnullae ut hodie uix dinoscantur. Huius imaginem phototypicam Remigius Sabbadini edidit (Parisiis

- 2 De Aproniani Asterii subscriptione egregie disseruit nuperrime G. Ammannati, «MD» 58 (2007), 227–239.
- 3 Hunc codicem, saec. XV Romam translatum, anno fere 1470 contulit minioque correxerit Pomponius Laetus, qui priores quoque et iam euanescentes renouauit aliquando correctiones.
- 4 Vide etiam G. Funaioli, *Il valore del Mediceo nella tradizione manoscritta di Virgilio*, in Idem, *Studi di letteratura antica*, II 2, Bologna 1947, 363–386.
- 5 Codicem Mediceum diligenter illustrauit M. Hoffmann, *Der Codex Mediceus pl. XXXIX n. 1 des Vergilius*, I, Leipzig 1889; II, ibidem 1901; uide etiam H. R. Fairclough, «TAPA» 63 (1932), 206–224.
- 6 Sed uide M. McCormick, *Five hundred unknown glosses from the Palatine Virgil (The Vatican library, ms. Pal. Lat. 1631)*, «Studi e testi 343», Città del Vaticano 1992.

1929)⁷, quae persaepe est a me frequentata; schedis photographicis usus sum plerumque, interdum autem oportuit codicem recognoscere ipsum.

R = *Vaticanus Latinus 3867*, saeculo sexto ineunte scriptus compluribusque picturis ornatus, cui clarissimus philologus Pierius nomen 'Romano' indidit, ex Gallico monasterio S. Dionysii prope Parisios in Bibliothecam Vaticanam, Sixto IV pontifice, translatus est. Alii uiri docti hunc codicem coniecerunt Rauennae esse descriptum, Byzantii alii: de re ambigitur nec est quicquam pro certo credendum⁸. Quamuis haud ita parui habendus sit, apud nos tamen prae lacunis non eadem ac Mediceus et Palatinus auctoritate pollet. Desunt septem et septuaginta folia, itaque desiderantur *Aen.* II 73–III 684, IV 217–V 36, XI 757–792, XII 651–686, 759–830, 939–952.⁹

Sunt praeterea alii pari antiquitate parique auctoritate insignes testes quattuor laudandi de quibus reliquiae tantum lacerae supersunt: **A**, **F**, **V**, **G**. De praestanti codice qui Augusteus [**A**] appellatur non nisi perpauca dicam, quia de *Aeneide* tantummodo quattuor uersus ex eo innotuerunt (IV 302–305). Exstant quattuor folia in Bibliotheca Vaticana (*Vat. Lat.* 3256) et in Berolinensi Bibl. tria (*Lat. Fol.* 416), tam magnificis litteris quadratis exarata ut codex ille, quasi titulos imitaretur in Augusteis marmoribus insculptos,

7 Cf. «Historia» 1 (1927), 57–67.

8 G. Cavallo, *La cultura a Ravenna tra Corte e Chiesa*, in *Le sedi della cultura nell'Emilia-Romagna* I, Milano 1983, 31; A. Pratesi, *Descrizione codicologica e paleografica del Virgilio Romano*, in *Vergilius Romanus*, Italo Lana curante, Milano 1986, 111–137; D. H. Wright, *Codicological Notes on the Vergilius Romanus (Vat. Lat. 3867)*, «Studi e testi 345», Città del Vaticano 1992; Idem, *The Roman Vergil and the origins of Medieval book design*, London 2001; Alan Cameron, *Vergil Illustrated Between Pagans and Christians*, «JRA» 17 (2004), 502–525.

9 Huius codicis imaginem phototypice expressam praebet supra laudatus *Vergilius Romanus. Codice Vaticano Latino 3867*; picturae editae erant anno MCMII Romae cum praefatione Francisci Ehrle: *Picturae ornamenta, complura scripturae specimina codicis Vaticani 3867 qui codex Vergilii Romanus audit phototypice expressa, consilio et opera curatorum Bibliothecae Vaticanae*.

nomen suum sit adeptus.¹⁰ His in frustulis, quae viri docti putant quinto saeculo exeunte uel sexto ineunte Romae esse descripta¹¹, supersunt *Georg.* I 41–280; III 181–220. Ex *Aeneidos* textu penitus hodie deperdito quattuor illos uersus quos supra memorauimus aere expressos uulgauit Ioannes Mabillonius, *De re diplomatica*, II, Lutetiae Parisiorum 1709², 637.

F = Fuluii Ursini schedae Bibliothecae Vaticanae (Vat. lat. 3225), quae unice testantur quantum reuerentiae, prope iam excedente antiquitate, elegantiores homines Vergilio praestiterint: nam quinquaginta splendidae picturae hunc exornant librum, qui saeculo quarto exeunte uel quinto ineunte, litteris capitalibus rustici ductus adhibitis, accurate et polite descriptus est: quamuis compluribus mendis uitiat, aliquot tamen magni momenti lectiones seruat.¹² Folia quinque et septuaginta tantum supersunt: perierunt *Bucolica* omnino et *Georgicon* priores libri duo; *Aeneidos* nonnulla fragmenta crebris intercisa lacunis exstant¹³.

- 10 Codicis Vergiliani qui Augusteus appellatur reliquiae quam simillime expressae, ad Vergili natalem MM celebrandum qui erit id. Oct. a. MDCCCCXXX Bibliotheca Vaticana contulit, praefatus est R. Sabbadini, Augustae Taurinorum 1926; *Vergilius Augusteus. Vollständige Faksimile-Ausgabe im Originalformat. Codex Vaticanus Latinus 3256 der Biblioteca Apostolica Vaticana und Codex Latinus Fol. 416 der Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz*, praefatus est C. Nordenfalk, Graz 1976.
- 11 Vide A. Petrucci, *Per la datazione del «Virgilio Augusteo»: osservazioni e proposte*, in *Miscellanea in memoria di Giorgio Cencetti*, Torino 1973, 29–45. Diligenter hunc codicem peruestigauit, res quoque orthographicas describens, Em. Hoffmann in «Zeitschr. f. d. österr. Gymnasien» 16 (1865), 129–148.
- 12 Vide D. H. Wright, *Vergilius Vaticanus. Codices e Vaticanis selecti* 40, Graz 1980; Idem, *The Vatican Vergil: A Masterpiece of Late Antique Art*, Berkeley 1993; cf. A. Geyer, *Die Genese narrativer Buchillustration. Der Miniaturenzyklus zur Aeneis im Vergilius Vaticanus*, Frankfurt a.M. 1989.
- 13 Plenam imaginem phototypice expressam suppeditant *Fragmenta et picturae Vergiliana codicis Vaticani Latini 3225*, consilio et opera curatorum Bibliothecae Vaticanae, Romae 1899 (iterum Romae 1930, tertium in Ciuitate Vaticana 1945); *Vergilius Vaticanus. Vollständige Faksimile-Ausgabe im Originalformat des Codex Vaticanus Latinus 3225 der Biblioteca Apostolica Vaticana*, Graz 1980–1984 (supra laud.).

V = *Veronensis* XL (38), rescriptus. Supersunt omnino unum et quinquaginta folia, de *Bucolicis* scilicet quattuor, de *Georgicis* octo, de *Aeneide* septem et triginta. Hunc librum uerisimile est primitus in Gallia uel in Italia descriptum esse saeculo quinto; deinde saeculo septimo a librario quodam coenobii Luxouiensis (uel Luxouiensis scripturae perito), deleto Vergilio, Gregorii papae liber *Moralium in Iob* superimpositus est. Vergilii textus, cum ad grammaticorum usum conscriberetur, amplis instructus erat marginibus, qui mox multis et doctis adnotationibus referti sunt: totum harum adnotationum corpus *Scholia Veronensia* uulgo uocamus. Huc excerpta quoque nonnulla ex Aspri, Cornuti, Hateriani aliorumque grammaticorum commentariis confluerunt¹⁴. Admodum lacunosus nunc est liber, qui, infestis lotionibus ad priorem faciem recuperandam superinfusus, detrimentum tam insanabile accepit ut fere ubicumque nonnisi laboriose legatur.¹⁵

G = *Sangallensis* 1394, qui, litteris quadratis elegantissimis saeculo quinto exeunte uel sexto ineunte exaratus, magnificum est opus et quod primi possessoris insignem opulentiam cultumque exquisitum singulariter testetur; nunc, post uarios casus uariosque errores in S. Galli bibliothecam reuectus, ibidem custoditur. Supersunt tantummodo undecim schedae, ex quibus tres rescriptae: sed et in ceteris adeo litterae euauerunt ut difficillime oculis dinoscantur; fragmenta seruantur ex libris *Georgicon* IV et *Aeneidos* I, III, IV et VI.¹⁶

14 Haec scholia Hermannus Hagen in *Appendice Seruiana* recensuit (Lipsiae 1902); post illum nuper Claudius Baschera (Veronae 1999), cui tamen fidem oportet non nimiam haberi. Hoc autem est in uotis ut Aldus Lunelli, tam egregie scholiis in *Bucolica* et *Georgica* nuperrime editis, scholia quoque in *Aeneida* propediem edat.

15 Hunc codicem accuratissime descripsit M. Geymonat, *I codici G e V di Virgilio*, «Memorie dell'Istituto Lombardo», Accademia di Scienze e Lettere, XXIX, 3 (1966), 289–438; uide etiam E. Condello, *Ai margini di Virgilio. Paleografia e codicologia degli Scholia Veronensia*, in *Talking to the text: marginalia from papyri to print*. XII Course of International School for the study of written records (Erice 1998), edd. V. Fera, G. Ferraù, S. Rizzo, Messina 2002, 59–82.

16 Vide supra n. 15.

Postremum cum his praestantissimis codicibus in membranis saltem commemorandum est fragmentum et illud rescriptum Mediolanense, **B** (= *Palimps. Ambros. L 120 sup.*, olim *Cimel. Ms. 3* [Pack³ 2943]) quod sub Arabica quadam scriptura unum et octoginta uersus ex libro primo *Aeneidos* seruat: 588–608, 649–668, 689–708, 729–748. Hic codex, ferme medio saeculo quinto scriptus, certe in usu scholarum fuit: ibi enim nescioqui Graecae Aegypti incola aliquot uersus Vergilianos descripsit et exaduersum Graece conuertit ut, hoc tirocinio exercitatus, Latinum addisceret sermonem¹⁷. Supersunt etiam fragmenta nonnulla papyracea saeculis III–V exarata¹⁸, ex quibus duo tantum adferunt dignas quae memorentur lectiones (*Pap. Colt Nessana 2. 1* [Pack³ 2939] et *Pap. Colt Nessana 2. 2* [Pack³ 2945]): illud siglo **Π**₅ indicaui, hoc siglo **Π**₁₀.

Cum de ueterum Vergilianorum codicum pristina copia hoc tantum reliquiarum supersit, complures tamen ex aeuo Carolino adsunt libri, in Germania et in Italia et maxime in Gallia descripti¹⁹, qui renascens antiquitatis studium testantur nobisque, praesertim si ex antiquissimis libris proximam exhibent originem, aliquid sub-

17 *CLA* III 306; cfr. G. Galbiati, «Aevum» 1 (1927), 49–70; J. Kramer, «ZPE» 111 (1996), 1–20; uide etiam M. Fressura, *Note al Papiro greco Rylands 478 (PRyl 478)*, «Studi di egittologia e di papirologia» 4 (2007), 77–103.

18 Haec quotquot sunt omnia in tabulis Marii Geymonat inuenies indicata, unde ego, ne aliis siglis quemquam uexarem legentem, eadem ipsa sigla sum mutuatus; attamen palimpsestum Ambrosianum L 120 sup., quem Marius Geymonat in fragmentis numeratum siglo **Π**₈ signauit, siglo **B** malui indicare (uide supra).

19 Vide L. Holtz, *La redécouverte de Virgile aux VIIIe et IXe siècles d'après les manuscrits conservés*, in *Lectures médiévales de Virgile: Actes du colloque organisé par l'École française de Rome*, Rome 1985, 9–30; Idem, *Les manuscrits carolingiens de Virgile (X–XI siècles)*, in *La fortuna di Virgilio: Atti del convegno internaz.*, Napoli 1986, 127–149; B. Munk Olsen, *L'étude des auteurs classiques latins aux XIe et XIIe siècles. Catalogue des manuscrits classiques latins copiés du IXe au XIIe siècle*, II, Paris 1985, 672–826; III, 1 *Addenda et corrigenda*, ibid. 1989, 138–153; Idem, *Chronique des manuscrits classiques latins (IXe–XIIe siècle)*, «Rév. Hist. des Textes» 21 (1991), 68–76; 24 (1994), 239–248; 27 (1997), 78–84; 30 (2000), 179–185; 32 (2002), 100–104; n.s. 2 (2007), 98–104; G. C. Alessio, *Enciclopedia Virgiliana*, s.u. *Medioevo: Tradizione manoscritta*, III, Roma 1986, 432–443.

sidii adferunt; inter eos praecipue **a** et **γ** eminent²⁰. Nam **a** codicem Romanum (**R**) transcribit, atque similiter **γ** apographon est Palatini (**P**) uel potius cuiuspiam codocis indidem correcti; qua re, ubicumque **R** et **P** deficiunt, uicibus succedaneis unusquisque eorum fungitur peropportune. Paulo his antiquiora aliquot supersunt frustra ex duobus libris exeunte saeculo octauo exaratis, quae tamen permodico auxilio nobis succurrunt: **m** (*Monacensis lat. 29005, 18*) et **p** (*Parisinus lat. 7906*). Nunc ego, cum ex libris aetatis Carolinae quattuordecim iam pridem sint ab editoribus collati²¹, octo alios contuli adhuc inexploratos, quos infra descriptos inuenies²². Quamuis in incerto sit utrum Carolini librarii, ut textum suum emendarent, sub oculis codices alios antiquos habuerint nunc pro perperditis habendos, an secuti sint grammaticos et commentatores ueteres quibus uerae lectiones haud ignotae essent, illos tamen liquet, a uetustissimis libris dissidentes, nonnumquam textum seruasse genuinum²³. Quanta assiduitate Vergilius inter IX saeculum et XV sit in scholis lectitatus nullaue intermissione transcriptus, singulari testimonio ingentes cateruae recentiorum codicum confirmant, qui tamen auctoritate ac fide uetustioribus raro tantum praestare possunt²⁴.

* * * * *

Neminem praeterit quantam ingenii sollertiam quantamque subtilitatem Vergilius protulerit in nouando uerborum contextu, hoc unum studens ut oratio, mira nonnumquam adhibita licentia, non

20 Quibus de libris uide infra n. 38.

21 Vide Rogeri Mynors praefationem pp. IX–X et Marii Geymonat conspectum codicum pp. XXII–XXIV.

22 Vide infra pp. XXII–XXV.

23 Vide e. g. 1, 193 (*humi*); 4, 94 (*nomen*); 5, 573 (*Trinacriis*); 8, 672 (*spumabant*); 9, 236 (*sepulti*); 10, 838 (*pectora*); 11, 839 (*multatam*).

24 Diu multumque dubitavi an codices recentiores in 3, 127 genuinam lectionem seruauissent *consita*, cum tamen uetustiores omnes, Seruio consentiente, traderent *crebris ... freta concita terris*, id quod timui ne pro exquisita locutione ualere posset: denique (Bentley, Henry, Horsfall, Goold praeuidentibus) *consita* satis confidenter scripsi. Attamen minime dubitans *subnexus* (4, 217), *subitum* (5, 522), *super* (6, 254) ex libris recentioribus recepi.

solum insolita sed etiam sublimis euaderet. Interdum tamen sincere uerasque poetae locutiones, quae certissima ac prorsus propria indicia sunt elegantiae, scholastici atque grammatici ueteres laeserunt eo inepto consilio ut poetae noua inuenta callidasque iuncturas ad communem usum imprudenter reducerent; etiam diligentiores librarii nonnumquam eundem in errorem inducti sunt et lumina scite accensa insciti restinxerunt. Perraro tamen Vergilii textus talibus corruptionibus uiolatus uidetur quas emendare coniectando necesse sit, sed ad hoc critici saepius uocantur ut inter duas lectiones sapienter diiudicent quarum tamen neutra sit penitus spernenda aut plane absurda.

Optimi autem *Aeneidos* codices, quamuis incerta adfinitate coniuncti, nulla necessitudinis uincula aut cognationis exhibent neque ullo pacto in stemmatis ordinem digeri possunt; hoc tantum me posse adseuerare credo, ni fallor, libros illos in quendam gregem conglobandos esse. Librarii enim, duobus uel pluribus collatis exemplaribus, uarias lectiones receperunt, quas patet non rectis lineis propagatas esse, sed in singulos codices per transuersum commigrasse. Corruptiones autem nonnullae iam dudum a criticis prolatae sunt quae, omnibus uetustissimis libris communes, communem ortum in archetypo postulare uideantur. Hoc doctus uir Eduardus Courtney haud inanibus argumentis euincere studet²⁵, qui tamen dubitat utrum archetypum illud cum *Aeneidos* textu a Vario edito aequandum sit an, cum ne opera quidem a Vergilio ipso edita corruptionibus communibus careant, postulandum sit exemplar quoddam quarto saeculo scriptum unde antiquissimi libri littera capitali exarati effluerint omnes. Quamuis multi (in primis Sebastianus Timpanaro²⁶) hoc primum exemplar negent umquam exstitisse, necesse est nihilominus concedant aliquot menda reperiri posse communia; qua re illi, ut ex angustiis euadant, non solum numerum et pondus mendorum sollerter minuunt, sed ea

25 E. Courtney, *The Formation of the Text of Vergil*, «BICS» 28 (1981), 13–29; Id., *The Formation of the Text of Vergil – Again*, «BICS» 46 (2002–3), 189–194; uide etiam J. Velaza, *Itur in antiquam siluam. Un estudio sobre la tradición antigua del texto de Virgilio*, Frankfurt am Main 2001; A. Escobar, *La tradición antigua del texto virgiliano: notas acerca de algunas hipótesis recientes*, «Exempl. Class.» 12 (2008), 25–47.

26 Vide infra n. 29.

contendunt ex codicum contaminatione semper esse orta. Haec quaestio non facile expeditur. Quamuis menda communia archetypum uel (ut dicunt) palaeotypum quendam postulare uideantur, tam diffusa et adsidua codicum contaminatio ne hoc probabile credam me dehortatur. Adde quod codices uetustissimi saepe mutili sunt: per lubrica ergo ac dubia proceditur. Vt cumque res sese habet, non multum nostra interest rectane uia corruptiones ab archetypo manarint an per collationem atque contaminationem traditae sint: nostrum est ut eas omnimodis emendemus, uires si suppetunt.

Nimia autem fides non est concedenda suspicionibus eorum qui, iure rati Vergilii laborem manu caruisse extrema, *Aeneida* peruicaciter scrutati sunt eo proposito ut nimis multos uersus tamquam aliena in sede collocatos alio transferrent uel locos complures damnarent tamquam dupliciter a poeta scriptos et citra ultimam optionem relictos. Quod in uitium Otto Ribbeck praesertim delapsus est utraque in editione (Lipsiae 1858–1869¹; 1894–1895²); ille, maxima eruditione egregiaque inuestigandi subtilitate praeditus, profecto inter uiros doctos de *Aeneide* benemeritos palmam haberet nisi diffidentiae suae praeter modum indulsisset. Nam cum pro certo habeamus carmen imperfectum, compluribus locis nondum expletis aut diiudicatis, a Vergilio relictum esse, ueri simile tamen est Varium Rufum edendis in uersibus operam dedisse ut expedita *Aeneidos* oratio flueret et concinna, quam minime uitiosa minimeque superuacanea: auctoris uice quodammodo functus, scrupulose quod seruandum erat seruauit et quod remouendum remouit. Quamobrem non dubito quin plerumque critici operam perdituri sint qui Vergilii idiographum animis appetant obstinatis et, incerta uestigia persecuti, ultra ultimum textum a Vario constabilitum conentur transilire.

Etiam si Vergilii carmina, iam ante eius mortem, in scholis lectitabantur et laudandi causa aut rarius obtrectandi explanabantur a magistris, minime tamen potest comprobari *Aeneidos* textum ab ullo grammatico, critica ratione adhibita, editum esse. Non desunt uero qui contendunt Valerium Probum Berytium Vergilii opera edidisse: attamen, cum lectiones quae nomini eius addicuntur non nisi raro prodeant in codices nostros, partes editoris illum egisse uix credere possumus, quem tantummodo commentationes uel

hypomnemata puto composuisse²⁷. Antiquum aeuum per omne, ut satis constat, grammatici Latini ad Vergilium interpretandum incubuerunt adsidue et lectiones tradiderunt nonnullas quae in libris nostris non leguntur; at nuper uariae illae lectiones, quasi ad arbitrium excogitatae uel commenticiae, peruicaciter reiectae sunt²⁸. Nam Hyginus et Probus et alii leuioris ingenii grammatici insimulati a quibusdam criticis sunt quod Vergilii textum sine causa mutassent atque, quasi absurde hariolati, falso proclamassent, ut fidem coniecturis suis adderent, a se aliis in libris inuentas esse illas lectiones. Nuperrime Sebastianus Timpanaro²⁹ iustis argumentis semel atque iterum pernegauit grammaticos Latinos tam seuerè damnari posse, utpote qui, quamuis fortasse minore subtilitate praediti, Alexandrinae nihilominus philologiae sectatores essent et pluribus quam nos hodie uterentur libris, iisdemque multo uetustioribus. Si interdum (concedo) lectiones praetulerunt prauas, si interdum in ineptas coniecturas sunt prolapsi, lectiones tamen potiores quam quae nobis ab optimis libris traditae sunt nonnullas seruauerunt Seruius alique grammatici uel commentatores (exempli gratia cf. 5, 720 *animus*; 6, 383 *cognomine terra*; 10, 673 *quosne*; 12, 120 *limo*; 12, 605 *floros*). Horum ergo argumenta moneo ut integro animo consideremus prudentique iudicio perpendamus.

* * * * *

Haud magnanime me gessi, scio, ego qui supra ueritus non sum doctissimum uirum Ottonem Ribbeck reprehendere quod nimis

- 27 Non neglegendis argumentis fretus aliter censet C. M. Lucarini, *Osservazioni sulle edizioni virgiliane di Vario e di Probo e sull'origine dell'«Anecdoton Parisinum»*, «Atti della Accademia Nazionale dei Lincei», Rendiconti, s. IX, vol. XVII, Roma 2006, 281–305, praesertim 303–305.
- 28 Praecipue J. E. G. Zetzel, *Latin Textual Criticism in Antiquity*, New York 1981; Idem, «Emendauit ad Tironem»: *Some Notes on Scholarship in the II Century A.D.*, «HSCP» 77 (1973), 225–243; uide etiam G. P. Goold, *Seruius and the Helen Episode*, «HSCP» 74 (1970), 101–168.
- 29 S. Timpanaro, *Per la storia della filologia virgiliana antica*, Roma 1986 (2002²); Idem, *Virgilianisti antichi e tradizione indiretta*, Firenze 2001. Probianas lectiones prudentissime defendit M. L. Delvigo, *Testo virgiliano e tradizione indiretta. Le varianti probiane*, «Biblioteca di Materiali e Discussioni per l'analisi dei testi classici» 5, Pisa 1987.

multis uersibus gratuito traiectis uel deletis editionem suam infirmauerit, nimis multos locos tamquam incohatos notauerit, nimis multos denique uersus utpote amissos desiderauerit; at uerba mihi desunt si laudes fingere conor pro meritis eius *qui talia nobis pectore parta suo quaesitaque praemia liquit*. Ille enim totius Vergilianae philologiae fundamenta per solidum subdidit: nemo enim qui *Aeneida* ediderit editurus sit, illius prolegomenis aut apparatusibus se abstinere neque iam potuit neque poterit umquam.

Multis post annis eximiam Italicarum editionum seriem egregie aperuit Remigius Sabbadini, qui textum constituit certiore nitidoque ornauit apparatu³⁰; post illum Aloisius Castiglioni et deinde Marius Geymonat Vergilii opera recognouerunt peritissime. Non est dubium quin Geymonatiana editio³¹ (quae nuperrime typis exscripta iterum est, nonnullis additamentis illatis nonnullisque correctionibus)³² locupletissimum praebeat apparatus criticum, quo non solum omnium codicum et papyrorum uariae lectiones, scribarum erroribus uel minimis obseruatis, accuratissime sunt relatae, sed etiam ueterum grammaticorum lucubrationes nec non criticorum coniecturae fere omnes; huc accedit quod ex hoc docto et laborioso receptaculo quid singuli optauerint editores unusquisque nostrum cognoscere potest expedite. Reticere non possum quantum utilitatis mihi illius apparatus attulerit quantoque me soluerit labore: libenter igitur me fateor multum illi debere. Et tamen (ne improbus iudicer precor aut ingratus) eiusmodi apparatus opinor plus prodesse quibus cordi sit de Vergiliani textus traditione scienter percontari quam quibus sit in animo ex tam ingenti traditione textum expromere certiore. Quam autem ego rationem sim secutus aperiam infra.

Haud magno usui mihi fuerunt editiones Frederici A. Hirtzel³³ et Gualtheri Janell³⁴ quippe qui, sedulissimi operarii potius quam fabri periti, exigua et leuiter impressa uestigia in textu liquerunt:

30 Augustae Taurinorum 1918–1919 (Corpus Scriptorum Latinorum Paravianum); Romae 1930 (Scriptores Graeci et Latini consilio Academiae Lynceorum editi).

31 Augustae Taurinorum 1973 (Corpus Scriptorum Latinorum Paravianum).

32 Roma 2008 (Edizioni di Storia e Letteratura).

33 Oxonii 1900 (Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis).

34 Lipsiae 1929 (Bibliotheca Teubneriana).

hoc saltem laudi illis potest duci quod Ottonis Ribbeck suspicionibus obstiterunt ambo. Quotienscumque uero a Ioannis Götte editione³⁵, copiosis additamentis ornata, auxilium petiui, fructum non mediocrem sum consecutus: illum ego numquam ignarum aut ineptum inueni.

Nunc restat ut obseruantiam magnam sapienti uiro perdoctoque Rogerio Mynors tribuam, qui, in deligendo uigilantissimus, prudentia subtilitate moderatione excellere uidetur. Ille non solum lectiones antiquissimorum testium probe perpendendo ingenii sui documentum dedit praeclarum, sed etiam, compluribus Carolinae aetatis libris collatis, scientiam nostram de Vergiliana traditione admodum auxit: quanti momenti sint incrementa ab eo prolata, ipsis ex uerbis quae in praefatione scripsit satis constat³⁶. Paene silentio praeterieram editionem Haruardianam perexiguo addito apparatu a Georgio P. Goold nuper confectam³⁷, qui propter ingenii sollertiam totiens admirationem meam mouit: semper sagax ille, at ego non semper idem sensi.

* * * * *

De huius editionis rationibus pauca dicam. Hoc uidelicet fuit propositum meum ut qui legeret non solum perspicue doceretur ex quibus indiciis quibusque testimoniis textus a me constitutus esset, sed etiam ut ipse, his argumentis fretus, aliter diiudicare

35 München 1971 (tertium ed. apud Heimeran, Tusculum-Bücherei).

36 P. Vergilii Maronis *Opera* recognouit breuique adnotatione critica instruxit R. A. B. Mynors (Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis), Oxonii 1969, VIII–XI. Aliquanto post (anno 1975 ad Haruardianos gradus adipiscendos; anno 1990 cum disputationem suam in publicum diuulgauit [*The Tradition of the Text of the Aeneid in the Ninth Century*, New York]), Robertus A. Kaster, Rogeri Mynors codicillis usus, undecim exemplaria saec. IX scripta percensuit ut inueniret qua necessitudine Carolinae aetatis libri cum antiquioribus Vergilianis codicibus coniuncti essent. Cum lateret quibus e fontibus singuli codices manassent, nonnullis quidem propinquitatis uinculis inter eos detectis, in tres manipulos a Roberto Kaster digesti sunt: **br**, **dfhot**, **aeuv**; nam in manipulo unoquoque, quamuis contaminatio ubique diffusa dominetur, nonnulli errores reperti sunt communes aut saltem consimiles.

37 Cambridge, Mass., 1999 (Loeb Class. Libr.).

posset aliumque textum suo Marte effingere. Itaque apparatus criticum parare minime ieunum uolui at minime redundantem: quicquid superuacaneum erat et inane exclusi³⁸; lectiones illas tantum commemorauit quae mihi probabiles uiderentur uel quae textum a me constitutum quodammodo confirmare possent; lectiones aperte uitiosas omisi, ex quibus tamen nonnullas malui adferre ueritus ne, si eas praetermissem, ambiguitati aut obscuritati locum darem; aliquando sed raro admodum, maxima certe reuerentia adductus in libros uetustiores, lectiones uel prauas praeter consuetudinem memorauit cum a testibus tam uenerandis proferrentur. Vtique uolui, si ita dicere licet, ut apparatus textui totus inseruaret.

Non desunt uiri docti qui in apparatus suos multam uariamque philologiam accurate collegerint (Ribbeck memorabo et Sabbadini et maxime Geymonat): apud quos copiosissimam doctrinam facile inueniet quisquis in apparatu meo parum adquieuerit pluraque desiderarit; quin etiam Otto Ribbeck apparatusui qui dicitur critico apparatusum superadiecit alterum quo testimonia non ex codicibus petita perutiliter coegit. Ex eorum laboribus magnos fructus cepi, iisque omnibus gratias libenti animo persoluo. Apparatus ab iis confectos summa cura summaque diligentia contuli: quotienscumque discrepare inter se uidebantur, libros manu scrip-

38 Ab hoc instituto discessi quotienscumque lectiones ex codicibus **a** et **γ** mihi afferendae erant, quorum prior ex parte de **R** emanat, alter de **P** originem ducit. Minime enim Rogero Mynors exprobro quod, cum ille conscius esset codices **a** et **γ** tantummodo ut apographa ualere posse, ex his nullas lectiones commemorauerit nisi ubi **R** et **P** prae lacunis deessent; at ego uereor ne ille, subtili consilio actus magis quam re ipsa considerata, nimio rigore usus sit. Nam codex **a** non semper sine ulla discrepantia codicem **R** uidetur transcripsisse (etiam ubi ex **R** certe effluxit); qua de causa subdubitaui saepius an quod exemplar exstiterit inter **R** et **a** interpositum idemque contaminatum. Itaque, Marium Geymonat secutus, una cum ceteris Carolinae aetatis libris codicem **a** ubique malui laudare. Eadem usus ratione, sed magis confidenter, etiam ubi Palatinus non defecerat, codicis **γ** mentionem intuli, qui non ex ipso Palatino originem duxit sed "ex aliquo eius apographo uel saltem e codice aliquo indidem correcto" (ut Rogero Mynors satis constat, p. XI); itaque, oblata facultate, referre simul potui secundae manus lectiones, quae saepe mihi probabiles uisae sunt.

tos accuratius recognoui ut omnem tollerem dubitationem nodosque expedirem³⁹; ex hac collatione Marium Geymonat superiorem testor plerumque discessisse.

Si autem codicem Mediceum studiose perscrutamur (at Palatinum et Romanum ceterosque libros antiquiores in numerum adgrego), facile nobis persuadetur uix posse fieri ut, Remigii Sabbadini Mariique Geymonat auctoritate adducti, alium correctorem ab alio internoscamus aut, unamquamque manum suo numero distinguere conati, singulas correctiones certo tribuamus semper correctori. Quin contra timeo ne quando hoc nos a uero abducatur. Et enim, correctorum manibus diligenter perspectis, non solum nonnullas correctiones perperam adsignatas uidemus,⁴⁰ sed potius in centum minimas incidimus notas quae haudquaquam ulli satis

39 Experimentis cognitum est aliquot solere errores, editorum indiligentia uel inertia, prioribus ex apparatus transigrare et irrepere in nouos ibique latenter insidere: ex hoc numero alios emendare ualui, alii nescio an me praeterierint: e. g. ad 2, 62 **R** legit DOLO (per haplographiam) non DOLOS; ad 6, 699 **P**¹ RIGABAT in RIGABANT non in RIGAEBANT correxit. Si plura exempla quaeris, uide 1, 701 ubi **P** habet FAMULI (-LAE **P**²), non FAMULE (Ribbeck, Sabbadini, Geymonat); 8, 556 PROPIUSQUE **R**, non PROPRIUSQUE (Ribb., Sabb., Geym.); 4, 309 MOLIRI **M**, non MOLIRIS (Ribb., Sabb., Geym.); 8, 343 MONSTRAT ARGILETI scripsit **M** (cf. 345), deinde Asterius deleuit ARGILETI suaque ipsius manu reposuit SUB RUPE LUPERCAL, at Ribb., Sabb. et Geym. referunt **M** primum scripsisse MONSTRAT ARGILETI SUB RUPE LUPERCAL et deinde Asterium tantummodo ARGILETI deleuisse. Editores notant omnes in codice **γ** uersus 11, 628–630 deesse (quos in margine alia manus addidit), attamen apparatus nullus docet tres hos uersus in **P** deletos esse. In libro X peierant editores nonnulli (in quorum numero nomino Ribbeck, Mynors et Goold) qui in apparatus suis contendunt duos Parisinos libros ex Carolinis (quos ego siglis **g** et **r** in conspectu indicaui) talem uersuum ordinem 663-64-61-62-65 exhibere: hoc enim per errorem aut de falso primus adseuerauerat F. G. Pottier (Parisiis 1823) quem alii sunt secuti. Similiter in eodem decimo nullus ex Carolinis codicibus uersus 716–718 translatos post uersum 713 exhibet, nam hi libri omnes ad unum eandem tradunt dispositionem; at fallitur Mynors eiusque διάδοχοι.

40 Exempli gratia contendam (adhortatione firmatus doctae adiutricis Iuliae Ammannati de Vergilianis antiquis codicibus peritissimae) complures ex emendationibus quas in duodecimo *Aeneidos* libro Remigius Sabbadini et Marius Geymonat nota **M**⁵ signauerunt, re uera Asterio adiudicandas esse: uide e. g. fol. 211 r (uu. 320–348).

certo correctori adscribi possint, ne dicam de illis quae nihil aliud sunt nisi liturae tenuissimis lineolis factae uel exiguiissima calami signa per transuersum ducta uel minuscula puncta remouendis litteris superimposita uel etiam uacuae rasurae. Quae omnia tam indistincta et indiscreta uidentur esse ut fere numquam, ne atramentis quidem summa cura inspectis, singulae correctorum manus certo dinosci possint. In lubrico igitur, ut apparet, ea res uersatur. Itaque, si apparatus criticum conscribere uolumus certiolem, minime singulas distinguere manus oportet: hac in re, opinor, pedem referre idem ac progredi ualet.

Quo largiorem ipse testium conspectum pararem, octo libros Carolinae aetatis nondum collatos necesse erat conferri generatimque disponi; quod, sedulis discipulis opitulantibus, efficere potui expedite. Horum omnium si promiscue laudo uirtutem, singularem tamen iuuat Siluiae Ottaviano doctrinam collaudare, quae, operam moderata communem, nouos inuestigationis suae fructus antequam in publicum ederet mihi prompte largita est.⁴¹ Itaque, his octo libris Carolinis nunc demum collatis post illos quattuordecim quos iam Rogerius Mynors et Marius Geymonat contulerant, fere omnium expleuimus numerum librorum Carolinae aetatis qui nostris temporibus exstant⁴²: solas enim truncas praetermissas reliquias inter quas eminent non solum fragmenta codicis

41 Cum totam se diu contulerit ad codicum Carolinorum inuestigationem, non multum abest quin Siluia Ottaviano ex labore suo fructum percipiat plenum: segetes, credo, propediem uenturae sunt copiosae. Iam ualui in meam utilitatem primas eius conuertere lucubrationes; at apparatus meum, nunc propter multa ac uaria sigla impeditum, in posterum spero posse, Carolinis libris sub communia sigla coactis et congregatis, fieri expeditiorem.

42 Vide supra n. 19. Hi octo codices penitus et diligenter collati sunt; alia ratione reliquorum Carolinae aetatis codicum singuli loci tantum per occasionem inspecti sunt ut adfinitas uel necessitudo aliqua illustraretur: ex his **f** solus, quippe praestantior, denuo discipulorum opera collatus est; ceteros quoque et opto et spero posse iterum conferri. Praeterea lectores de hoc certiores facio uersus nonnullos in his codicibus saepe a manibus recentioribus suppletos esse: quod maxime patet in **f** (*Aen.* 10, 747–759) et in **v** (*Aen.* 1, 1–100; 5, 241 – 6, 161; 6, 570 – 7, 645; 9, 407 – 10, 41; 11, 53 – 12, 516); de qua re uide R. A. Kaster, *The Tradition of the Text...*, 8–60.

illius quem siglo **q** signauit⁴³ sed etiam codicis **d** membrum disiectum⁴⁴. Hi libri ex ordine infra indicantur:

g = *Parisinus Latinus* 7925, saec. ix^{2/4} Gallia oriundus, glossemata et scholia plurima habet, quibus adnotationes duae a nescioquo lectore Italia septentrionali oriundo saec. xii sunt adscriptae⁴⁵. Post *Georgicon* libros uersus *Aeneidos* 2, 567–588, suo loco omissi ut in ceteris codicibus, ex Seruii uita Vergiliana additi sunt. Mirum est quanta adfinitate codicem **f** attingat⁴⁶, quamuis sit eo rudior mendisque pluribus maculatus. Hunc inter ceteros Parisinos siglo 2 distinctum perperam contulit Potterius.

Descripsit Munk Olsen ii, 755; uide etiam schedam a Bibliotheca publica Galliae nuper uulgatam⁴⁷.

i = *Reginensis* 1669, ex Bernardi Bischoff sententia saec. ix² exaratus et origine Remensis, apud Floriacensis monasterii bibliothecam (ut uidetur) usque eo adseruatus est donec in Petri Danielis possessionem uenit. Optimae notae est codex⁴⁸, nitide atque accurate

43 Huius codicis in monasterio Sancti Emmerami Ratisbonensis saec. IX^{2/3} exarati exstant hodie tria fragmenta maiora (Berlin, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, lat. 2° 421 + München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 29216(8 + München, Archäologische Staatssammlung, B. Starks Collectaneen Handschriften Nachlass, hist. Ver. 18, VIII²): uide Munk Olsen II, 702–703; «RHT» 1997, 79; «RHT» 2007, 100. Eiusdem codicis cetera frusta, ubi Vergilii carmina paene omnino perierunt, non memoraui.

44 *Parisinus latinus* 8093-VI, saec. IX^{2/3} exaratus; hoc fragmentum, iam pridem cognitum quia in eo Iuuenalis ludi libellus seruatur, eos ipsos uersus continet, ut S. Ottaviano uidit, qui a codice **d** olim seiuncti erant (*Aen.* 12, 682 usque ad finem); cf. Munk Olsen II, 761–762.

45 G. C. Alessio, C. Villa, *Per Inferno* 1, 67–87, in AA.VV., *Vestigia. Studi in onore di G. Billanovich*, Roma 1984, 8–11.

46 Vide praecipue *Aen.* 4, 523; 655 sq.; 5, 281; 6, 354; 7, 281; 555; 8, 413; 472; 567; 9, 17; 226; 11, 503; 691; 871 (cf. appar. crit.).

47 <http://archivesetmanuscrs.bnf.fr>.

48 Vide *Aen.* 4, 94 (*nomen*); 5, 558 (*it*); 573 (*Trinacriis*); 7, 211 (*auget*); 8, 724 (*Mulciber*); 11, 149 (*Pallanta*); 624 (*procurrens*); 708 (*fraudem*).

scriptus et Seruii commentario in marginibus instructus; a uariis manibus multae correctiones uariaeque lectiones illatae sunt.⁴⁹

Descripsit Munk Olsen ii, 781; «RHT» 1994, 245.

j = *Bruxellensis Bibl. Reg.* 5325–5327, saec. ix^{3/3} in Gallia septentrionali a rapidis et saepe illepidis manibus conscriptus; ex quibus quattuor scribae distingui possunt, qui perbono exemplari esse usi uidentur: nam cum codice **R** in aliquot locis hic conuenit⁵⁰. Desunt folia *Aen.* 9, 425–494; 10, 16–85 continentia; omissi sunt *Aen.* 3, 662–683. Huius codicis uarias lectiones primus collegit perpenditque Kaster⁵¹.

Descripsit Munk Olsen ii, 709; «RHT» 2000, 181.

k = *Hamburgensis scrin.* 52, saec. ix^{2/4} Parisiis fortasse in coenobio Sancti Germani in Pratis eleganter confectus. Continet etiam Seruii commentarium in marginibus transcriptum et Ouidii *Epistulas ex Ponto* (i–iii 2, 67), cuius operis certissimus testis exstat; in Vergilio quoque est ubi uirtutibus emineat⁵². Hunc post Götte⁵³ contulit in *Georgicis* (eodem siglo signatum) Erren⁵⁴.

Descripsit Munk Olsen ii, 722; iii², 144–145; «RHT» 2000, 182.

w = *Guelferbytanus Gudianus* 66, saec. ix¹ exaratus apud abbatiam Sancti Vedasti aut monasterium Laureshamense, ut Bernardus Bischoff opinatus est. Desunt principium et finis (*Buc.* 1, 1 – *Georg.* 4, 69; *Aen.* 10, 124 – 12, 952). Hic codex cum **d** coniunctus intima familiaritate uidetur esse⁵⁵ (nam utroque in codice, id quod eorum

49 De hoc codice uide nunc S. Ottaviano, *Il Reg. Lat. 1669: un'edizione di Virgilio d'età carolingia*, «Miscell. Bibl. Ap. Vat.» 16, 2009 (s. p.).

50 Hoc maxime patefit in *Aen.* 7, 125 usque ad 9, 795: uide e. g. 7, 356; 458; 569; 744; 8, 90; 390; 9, 97 sq.; 270; 329; 363; 403; 529.

51 R. A. Kaster, *The Tradition of the Text...*, 28–31 et passim.

52 Vide *Aen.* 4, 26 (*Erebo*); 5, 720 (*animus*); 9, 646 (*formam*); 10, 805 (*arce*); 11, 345 (*ferat*). Orthographia quoque super solitum mendis caret.

53 *Landleben. Bucolica, Georgica, Catalepton*, hg. von J. und M. Götte, München 1981⁴, 460–466.

54 *P. Vergilius Maro, Georgica*, hg. von M. Erren, B. I, Heidelberg 1985.

55 Vide praecipue *Aen.* 1, 49; 209; 3, 341; 670 (*attrectare*); 4, 541; 590; 701; 5, 158; 6, 696; 7, 566; 641; 718; 8, 390; 409; 431; 9, 817.

comprobat cognationem, aliquot uersus ad cantum uocum sunt notati).

Descripsit Munk Olsen ii, 794.

x = *Montepessulanus H 253*, saec. ix^{2/3} in Gallia septentrionali exaratus. Suppleuit *Aen.* 11, 141–643 manus altera priori paene aequalis, uersus ab *Aen.* 12, 714 usque ad finem tertia manus ceteris recentior. Scholia uberrima exhibet, quae cum codicibus **f** et **g** in *Bucolicis*, cum fragmento **q** in *Aeneide* semel atque saepius consentiunt; ex alia fabrica tamen uidetur carminum textus esse confectus.

Descripsit Munk Olsen ii, 737–738.

y = *Parisinus Latinus 10307*, saec. ix^{4/4} in Gallia orientali transcriptus, quem nescioqui magister ecclesiae Laudunensis adnotauit, ut Contreni uidit⁵⁶. Continet etiam Sedulii Iuuencique carmina et in margine Serui commentarium Daretisque Phrygii *De excidio Troiae historiam*; Vergilii autem opera ex eodem fonte hausta uidentur esse atque codices **kx**⁵⁷. Fuit codex Regius Parisiensis apud Masuicium.⁵⁸

Descripsit Munk Olsen ii, 755–756; iii², 149; «RHT» 1991, 73; 1994, 244.

z = *Parisinus Latinus 7927*, olim in bibliotheca adseruatus ecclesiae Sancti Martialis Lemouicensis, alibi in Gallia meridionali saec. x est exaratus. Cum aliqua folia intercidissent atque hic liber toto fine mutilatus esset, suppleti sunt a manibus xii saeculi uersus *Aen.* 2, 471–600; 5, 799 – 6, 779; 10, 2 – 12, 952. Vergilii operibus praemissus est Iuuenalis qui dicitur ludi libellus, ut fit etiam in **d**, quocum **z** saepe facit. Fuit Potterii codex 4.

Descripsit Munk Olsen ii, 755–756.

56 J. J. Contreni, *The Cathedral School of Laon*, München 1978, 89–90, 119–120, 139–141 et passim.

57 Vide praecipue *Aen.* 2, 67; 7, 379; 8, 313; 324; 512; 9, 237; 10, 863; 12, 221; 898.

58 *P. Virgilii Maronis Opera cum integris commentariis Serui, Philargyrii, Pierii*, rec. P. Masuicius, Halma, Leouardiae 1717.

* * * * *

Otto Ribbeck, ut satis constat, codici Palatino nimium confisus est; Remigius Sabbadini primum Mediceo indulsit at deinde, mutata sententia, ad Palatinum et ipse inclinavit; ego uero (etsi quid studii sub pectore mihi perstet inuito) hanc legem sum secutus ut nullum codicem haberem pro optimo: cum enim, in tanta et tam diffusa codicum contaminatione, lectiones uerae ubique possint latere, ubicumque eas inueni, libero iudicio consilioque integro recepi. Equidem ego arbitror, omnibus locis bene collatis, codici Romano a criticis plerisque nimis seuerē esse obtrectatum utpote qui peruulgata opinione longe deterior habendus esset; nec tamen hoc semper rebus respondere credo: nam non solum Romanus in prima scriptione non pluribus corruptionibus quam Mediceus et Palatinus uitatus uidetur, sed, ut opinio mea fert, si auxilium petieris a Romano, suffragantibus modo Carolinis libris, nonnumquam Medicei uel Palatini singulares corruptiones sanabis.⁵⁹

Hodie – qua in re cum Paulo Maas consentio – critici apparatus plerumque uidentur uita carere: olim uero philologi nonnulli (neque Friderici Leo memoriam quisquam deposuit neque Francisci Buecheler neque Alfredi Housman), aliam rationem secuti, quasi si pro textu a se constituto sponderent, apparatus suos animaduersionibus uiuidis frequenter ornauerunt. Quorum auctoritate adductus, adnotatiunculas per occasionem addidi ut consilia mea aperirem meaque iudicia confirmarem; hoc tantum timeo ne quando, exoptans textum comprobare ac facere planum, modum excesserim: rogo ignoscatis si, quasi cum lectoribus collocuturus, assidue curauim ne auster apparatus seueritas omnem exstingueret uocem editoris. Eodem consilio ex Seruii et Tiberii commentariis, si forte cum iis consentirem, excerpta rettuli ut eorum uerba mutuatus percommode enodarem ambiguitates. E contrario satis parcum in coniecturis criticorum laudandis tali ratione me praeui ut ex silentio improbatio patefieret: itaque quae mihi arriserunt,

59 Vide R. E. Gaebel, *The Vergilian Manuscripts M, P and R*, in D. F. Bright – E. S. Ramage, edd., *Classical Texts and their Traditions, Studies in honor of C. R. Trahman*, Chico, California, 1984, 59–66.

uel quae ἀπορίαν aliquam in textu indicauerant latere, eas solas memoraui.

* * * * *

Reliquum est nunc ut de orthographia et interpunctione breuiter disseram, sed strictim dicta fient iis apertiora qui paginas euoluerint sequentes. Orthographiam inter omnes constat in libris manuscriptis frequenter fluctuare et mutabilem esse; ceterum nobis minime est obliuiscendum quam saepe Vergilius, teretes praebens aures uocalitati sermonis, non solum uerborum exitus scite uariauerit sed uocibus etiam obsoletis usus sit quo aptior et iucundior sonorum efficeretur iunctura. Quam rem patet de uniuscuiusque iudicio pendere, non de lege grammatica ab opinionis arbitrio seiuncta. Nam, sicut Gellius testatur, Probus olim contendit Vergilium, poetico iure uindictato, prout proximarum uocum consonantia postulat, *urbes* et *urbis*, *turrem* et *turrim*, *securem* et *securim* ad arbitrium suum scripsisse.⁶⁰ Itaque non id secutus sum ut ueterum codicum scripturam ad aevi Vergiliani titulos lapidarios conformarem (qui tamen ipsi saepe discrepare inter se uidentur), sed de librariorum quoque licentia et inscitia diffusus sum: nam quid librarii nouauerint aut quid nimio uetustatis studio abrepti mutauerint, sane ignoratur.

At Otto Ribbeck et Remigius Sabbadini persuasum sibi habuerunt (codice **P** plerumque freti) se posse ex sparsis reliquiis, quasi naufragia traditionis colligentes, genuinas uoces recuperare quae, iam exaequata uarietate scripturae, plerisque de codicibus dilapsae essent. An recte hoc fecissent ego saepe dubitaui: nam timui ne quis interdum librarius, arbitrato suo uel sua scribendi consuetudine actus, quendam uetustatis colorem uerbis improprie induxisset. Si quid tamen minus uulgare contra scribarum usum fortuito seruatum inueni, dignum credidi quod nulla opinione praesumpta examinaretur et, dummodo probabile esset, merito retineretur (cf.

60 Vide *Noct. Att.* 13, 21, 1 sqq. *diuersis in locis "urbis" et "urbes" dixit arbitrio consilioque usus auris*. Cf. F. Bömer, *Der Akkusativus pluralis auf -is, -eis und -es bei Vergil*, «*Emerita*» 21 (1953), 182–234, et ibid. 22 (1954), 175–210; M. Geymonat in *Enc. Virg.* I, Roma 1984, 13–14.

e. g. 1, 436 *fraglantia*, non *fragrantia*). Qua de causa inaequalitatem sequi ueritus aliquando non sum: exempli gratia afferam 1, 117 *uortex*, ubi fit adnominatio *uorat* ... *uortex* (quasi *uortex* a uorando?); alibi *uertice* scripsi. Sed quidnam ad 2, 727 et 7, 703 illam scribendi formam *exagmine* pro *examine* seruarem, si nihil aliud ibi latere iudicaui nisi ineptam deprauationem librariorum qui, quasi duae essent distinguendae uoces, insipienter *ex agmine* intellexerint? itaque, orthographia ad certam normam conformata, *examine* plane scripsi.

Quaestionum orthographicarum duo genera oportet proprietate ac natura distinguantur: multum enim differt utrum de formis adsimilatis agamus (quae res non maximi est momenti) an de uerborum exitu sonorumque dilectu, id quod ad carminis elegantiam credo pertinere et proinde magni nostra interesse. Aeque animo, quamuis mihi non semper persuasissimum esset, formas adsimilatas praetuli plerumque: *imp-*, *imm-*, *comm-*, *coll-* potius quam *inp-*, *inm-*, *conm-*, *conl-*; similiter scripsi *accelero*, *agnosco*, *appeto*, *aspicio* et *aspecto* potius quam *adcelero*, *adgnosco*, *adpeto*, *adspicio* et *adspecto*; ab hoc numero *adsto*, *adfatur*, *adgredior*, *adloquor*, *adspiro* excepi. Haec autem multiplex res uidetur esse et subobscura⁶¹. Codicum inconstantia scrupulosum quemque uexat editorem: nam temere codices omnes inter se modo dissident modo concordant, nec ullum inuenies qui sibi plane constet aut formulam sequatur unam; adde huc quod illa scribendi Vergiliana uarietas saepe nos in suspensio relinquit nostrumque auget errorem. Ipse quoque Rogerius Mynors, qui orthographiam omnem ad unam regulam aequare studuit, uidetur interdum sibi non constare.

Si ergo de recta scribendi ratione quaerimus, in nos bene cadit illud Catulli: *quod uides perisse perditum ducas*. Itaque, cum timeam ne quid fallaciae haberet regula una firmissima, malui medium consilium tenere. Fere illas seruandas mihi esse putau i scribendi formas quae magis Vergilianis temporibus consentaneae et aptae uiderentur, at tamen nullam esse neglegendam uarietatem scribendi quae cuidam causae peculiari seruiret: itaque ad 10, 24 et 144 et 11, 382 non *agger murorum* sed *agger moerorum* probaui,

61 Docte et facete de rebus orthographicis nuper disseruit N. Horsfall, «Scripta Classica Israelica» 24 (2005), 225–228.

quae iunctura, antiquis quoque testantibus doctis, Ennium patrem mihi est uisa redolere. Nec aliam rationem secutus, prout codices testabantur, *nato*, *nati*, *natum*, *natis* alicubi scripsi; alibi *gnato*, *gnate*, *gnati*, si quando in grauitatem adsurgere oratio uidebatur: e. g. 10, 525 *gnatoque patrique*; 6, 116 *gnatique patrisque*; 6, 868 *o gnate*. Bis tantum, suadente Seruio nec antiquis libris repugnantibus, praeter consuetudinem *succepi* (1, 175) et *succipiunt* (6, 249) ut priscas uoces in textum recepi.

Maioris certe est momenti qua ratione, libris nimium fluctuantibus, delegerim inter accusatiuos plurales tum in *-is* tum in *-es* exeuntes: hoc enim credo potuisse uersibus suauiore infundere uocalitatem. Cum pro certo scirem Vergilium sibi ipsum non semper constare, quin immo studiosissimum uarietatis esse, ad optimorum codicum fidem quantum potui quantumque licuit confugi: propterea cum Ottone Ribbeck me fateor aliquotiens consensisse. Itaque, ut par fuit, scripsi e. g. 5, 634; 6, 671; 11, 298 *amnis*; 6, 572; 7, 450; 8, 437 et 697 *anguis*; 6, 663 *artis*; 3, 522 *collis*; 2, 624; 5, 743; 9, 145 et 522 *ignis*; 2, 804 *montis*; 1, 168 *nauis*; 1, 269; 12, 763 *orbis*; 2, 717 et 747; 8, 11 *penatis*; 5, 635 *puppis*; 11, 466 *turris*; 6, 92 et 378; 8, 434 *urbis*, at aliquando (3, 106 et 295, et saepe alibi) malui *urbes*⁶². Nonnumquam, omnibus indiciis attente examinatis, uiam alteram iniui: e. g. 10, 13 *Alpes*; 7, 658 et 8, 289 *angues*; 1, 657; 5, 359; 12, 393 et 397 *artes*; 6, 193; 12, 248 et 262 *aues*; 9, 383 *calles*; 11, 360 *ciues*; 3, 300; 4, 537; 8, 675; 10, 36 *classes*; 7, 798; 11, 319 et 902 *colles*; 5, 751 *egentes*; 3, 237; 11, 194 *enses*; 6, 818 et 7, 173 *fascies*; 8, 410; 9, 78 et 129; 10, 56 *ignes*; 4, 427 *manes*; 5, 584; 8, 448; 10, 885; 12, 481, 670, 743 et 925 *orbes*; 1, 69; 10, 268 *puppis*; 1, 68 et 378; 3, 603; 4, 21 et 598; 5, 62; 8, 543; 9, 258; 11, 264 *penates*; 2, 307 *praecipites*; 6, 72 *sortes*; 3, 483; 4, 648; 7, 349 et alibi *uestes*; 1, 214; 2, 617; 4, 175; 6, 771 et alibi *uires*; 12, 329 *semineces*⁶³. De euphonia usque

62 Gell. 13, 21, 5 *contra in tertio Aeneidis "urbes" dixit per "e" litteram ... hic item muta ut "urbis" dicas: nimis exilis uox erit et exanguis.*

63 Cum uerborum exitus fluctuarent ideoque *orbes* uel *orbis*, *ignes* uel *ignis*, *naues* uel *nauis* dici posset, saepe librarii consuetudinem suam sequebantur incuriosi atque terminationes ad arbitrium exaequabant: uide e. g. 12, 708 ubi **P** et **V** pro genetiuo *orbis*, neglegenter interpretati, *orbes* scripserunt; non dissimili ratione **P** contra metrum scripsit 8, 255 *igni* pro *igne*.

sollicitus, considerata quoque adiacentium uocum consonantia, praetuli *optume Graiugenum* (8, 127), at contra 5, 358 *risit pater optimus*.

Ne apparatus criticum grauiorem facerem, minutas res orthographicas plerumque praetermisi: quas qui desiderauerit, ex apparatibus Ottonis Ribbeck et Remigii Sabbadini atque praesertim Marii Geymonat poterit eas cognoscere omnes. Varietatem tamen Graecorum nominum commemorauī, quorum declinatio, sicut Quintilianus fuse exposuit (1, 5, 63), Latine scribentibus ambigua semper fuit: Vergilius enim modo Graecam figuram secutus est, modo Latinam.

Quo loco uersus distinguendi essent, quae uerba separanda aut coniungenda, ubi clauderetur sensus, unde inciperet, maximae mihi fuit curae ut uaria interpunctione indicarem; ita quosdam iam uexatos locos et immerito emendatos, distinctione adhibita aptiore, potui expedire: uide e. g. 9, 463 *aeratasque acies*, ubi, si recte distinxeris, uerborum coniunctionem senties sane quadrare; uide etiam inter alia 1, 416 *ubi templum illi*; 2, 471–475 *qualis ubi ... nunc positus ... conuoluit*; 4, 398 *natat uncta carina* (κατὰ παρένθεσιν); 9, 85–86 (ne seiunxeris moneo *pineae siluae mihi a lucus ... fuit*, quia in unam sententiam haec uerba cohaerent: uide textum et apparatus); 9, 579 *et laevo adfixa est lateri manus* (additamentum est διὰ μέσου interiectum); 11, 18 *arma parate animis*.

* * * * *

Ab hoc labore discessurus extremo, profiteor aliorum beneuolentiae auxilioque me permultum debere: quos omnes grata memoria recolo, paucos laudabo. Proximis superioribus annis semel atque saepius scholas de Vergiliano textu habui ut in controuersiam res difficillimas quasque deducerem et mea iudicia frequentiore recognitione periclitarer. Discipuli mei et discipulae, bonae spei adulescentes, consociata opera curauerunt ne quid erroris in adferendis testimoniis relinqueretur. Primo loco Emmanuel Berti, Laram Nicolini et Lisam Piazza nominabo, qui non solum una mecum testimonia uetustissima editorumque apparatus recensuerunt sed etiam singulos fere locos mecum pertractauerunt incertos uel obscuros; iis pertinaciter monentibus, uiam persaepe inueni: *sunt hic*

etiam sua praemia laudi. Iulia Ammannati, ueteris scripturae eximia interpretes, codices **M** et **P** perspicendo eorumque correctores dinoscendo mihi adsidue subuenit, cuius magna adiutus peritia apparatus criticum ubique conficere potui certiore.

Quanta debeatur gratia Stephano Grazzini, Nicolao Lanzarone, Laurae Micozzi, Iuliano Ranucci, Ernesto Stagni et Iulio Vannini dici uix potest, quia, discipuli fidelissimi, stipendiis apud Pisanam Scholam Normalem iam emeritis, militiam renouare non dubitauerunt. Beneficiorum memor sum (denuo libenti animo testor) quae a Siluia Ottaviano accepi in inquirendis et generatim digerendis Carolinae aetatis libris: illa, philologiae admodum gnara, operam cum condiscipulis saepe sociauit ut, pluribus colloquiis in schola nostra habitis, octo ex iis libris primum conferrentur atque ceteris adiungerentur iamdiu collatis. Nec obliuisci potero quam prompte Nicolaus Horsfall doctrinae suae multae nonnihil mecum partitus sit. Mihi multum profuit Ioannes Gärtner perdoctus collega qui, Bibliothecae Teubnerianae mandata studiose persecutus, scidas nondum perpolitas peritissime emendauit.

Marco Buonocore, Scriptori Latino egregio, dignae sunt grates persoluendae qui, cum Vaticana Bibliotheca nullo modo adiri posset (illa enim per triennium, refectionis causa, erat doctis omnibus praeclusa), ut satis exploratas haberem Palatini et Romani codicum lectiones manusque uarias, si forte incertus haesissem, mihi oculos acerrimos et singularem peritiam largitus est. Grato animo Francam Arduini iuuat laudare, Bibliothecae Laurentianae doctam praepositam, quae uenerandissimum Vergilium Mediceum magna cum liberalitate nobis commodauit ut totus percenseretur. Nunc demum quinque docti uiri sunt nominandi qui, amici uel potius amicissimi, nonnumquam inter cenandum de boni editoris officio facete mecum sunt fabulati (nonne oportet etiam inter cenandum philologiam nosse?): Marium De Nonno, Paulum Fedeli, Rolandum Ferri, Marium Labate et Michael Reeve dico. Quos uniuersos omnes benigne saluto, post etiam iubeo ualere.

Scribebam Pisis
e Schola Normali Superiore
mense Decembri MMVIII

G.B.C.

TABVLA NOTARVM
QVIBVS AVCTORES ET TESTES SAEPIVS ADHIBITI
IN APPARATV INDICANTVR

<i>ps. Acro</i>	Acronis quae dicuntur scholia in Horatium (ed. O. Keller, Lipsiae 1902–1904).
<i>Agroec.</i>	Agroecius (saec. V), <i>Ars de orthographia</i> (GLK VII; ed. M. Pugliarello, Milano 1978).
<i>Apthon.</i>	Aelius Festus Apthonius (= ps. Marius Victorinus, saec. IV?), <i>Ars grammatica</i> (GLK VI).
<i>Apul.</i>	Apuleius Madaurensis (saec. II).
<i>Arus.</i>	Arusianus Messius (saec. IV), <i>Exempla elocutionum</i> (GLK VII; ed. A. Della Casa, Milano 1977).
<i>ps. Ascon.</i>	Q. Asconius Pediani (saec. I) quae dicuntur scholia in Cicero- nis <i>Orationes</i> (ed. T. Stangl, Wien 1912).
<i>Asper</i>	Aemilius Asper (saec. III?), <i>Grammatica Vergiliana</i> , in <i>Appendice Seruiana</i> (ed. O. Hagen, Lipsiae 1902, ex codice rescripto Parisino 12161, saec. V).
<i>Aug.</i>	Aurelius Augustinus (354–430).
<i>Auson.</i>	D. Magnus Ausonius (saec. IV).
<i>Cassiod.</i>	Cassiodorus Senator (saec. VI), <i>Institutiones</i> (ed. R. A. B. Mynors, Oxonii 1937).
<i>Catull.</i>	C. Valerius Catullus (saec. I a.C.).
<i>Char.</i>	Flavius Sosipater Charisius (saec. IV), <i>Ars Grammatica</i> (GLK I; ed. C. Barwick et F. Kühnert, Lipsiae 1924, 1964 ²).
<i>CIL</i>	Corpus Inscriptionum Latinarum.
<i>Claudian.</i>	Claudius Claudianus (saec. IV–V).
<i>Cledon.</i>	Cledonius (saec. V?), <i>Ars grammatica</i> (GLK V).
<i>Colum.</i>	L. Iunius Moderatus Columella (saec. I), <i>Res rustica</i> .
<i>Cons.</i>	Consentius (saec. V), <i>Ars grammatica</i> (GLK V).
<i>Diom.</i>	Diomedes (saec. IV), <i>Ars grammatica</i> (GLK I).

- Don.* Aelius Donatus (saec. IV), *Ars grammatica* (GLK IV; ed. L. Holtz, Paris 1981).
- Don. ad Ter.* eiusdem *Commentum Terenti* (ed. P. Wessner, Lipsiae 1902–1905).
- uita Don.* eiusdem *uita Vergili* (ed. G. Brugnoli et F. Stok, Romae 1997).
- Dosith.* Dositheus (saec. IV?), *Ars grammatica* (GLK VII; ed. G. Bonnet, Paris 2005).
- DSeru.* Seruius qui dicitur Danielis uel auctus (quae scholia Seruianis addita partim primus edidit P. Daniel, Parisiis 1600; uide *Seru.*).
- Enn.* Q. Ennius (239–169 a.C.), *Annalium fragmenta* (post I. Vahlen, Lipsiae 1903², ed. O. Skutsch, Oxford 1985).
- Fulg.* Fabius Planciades Fulgentius (saec. V?), *Expositio Vergilianae continentiae* (ed. R. Helm, Lipsiae 1898).
- Gell.* A. Gellius (saec. II), *Noctes Atticae*.
- GLK* *Grammatici latini* ex recensione H. Keilii, I–VIII, Lipsiae 1857–1880.
- Gramm.* e grammaticis tres pluresue (uide indicem auctorum in GLK VII).
- Hieron.* Sophronius Eusebius Hieronymus (c. 347–420).
- Hist. Aug.* Scriptores Historiae Augustae (saec. IV–V).
- Hos. Get.* Hosidius Geta (saec. II–III), *Medea*, cento Vergilianus (= *Anth. Lat.* 17; ed. R. Lamacchia, Lipsiae 1981).
- Il. lat.* *Ilias latina* (saec. I ex.; ed. M. Scaffai, Bologna 1982).
- Isid.* Isidorus Hispalensis (saec. VI–VII), *Etymologiae* (ed. W. M. Lindsay, Oxonii 1911).
- Lact.* L. Caecilius Firmianus Lactantius (saec. III–IV).
- Lucan.* M. Annaeus Lucanus (39–65).
- Lucr.* T. Lucretius Carus (saec. I a.C.).
- Macrobr.* Macrobius Ambrosius Theodosius (saec. V in.), *Saturnalia* (ed. I. Willis, Lipsiae 1963, 1970²; ed. corr. 1994).
- Macrobr. somn.* eiusdem *Commentarii in somnium Scipionis* (ed. I. Willis, Lipsiae 1963, 1970²).
- Manil.* M. Manilius (saec. I).

<i>Mar. Vict.</i>	C. Marius Victorinus (saec. IV), <i>Ars grammatica</i> (GLK VI; ed. I. Mariotti, Firenze 1967).
<i>Mart.</i>	M. Valerius Martialis (saec. I ex.).
<i>Min. Fel.</i>	M. Minucius Felix (saec. II–III), <i>Octavius</i> .
<i>Non.</i>	Nonius Marcellus (saec. IV?), <i>De compendiosa doctrina</i> (ed. W. M. Lindsay, Lipsiae 1903).
<i>Orosius</i>	Paulus (?) Orosius (saec. IV–V).
<i>Ou.</i>	P. Ovidius Naso (43 a.C.–18 p.C.).
<i>Pers.</i>	A. Persius Flaccus (34–62).
<i>Plin.</i>	C. Plinius Secundus (23–79).
<i>Pomp.</i>	Pompeius (saec. V), <i>Commentum artis Donati</i> (GLK V).
<i>Porph.</i>	Pomponius Porphyrio (saec. III), <i>Commentum Horatii</i> (ed. A. Holder, Aeniponti 1894).
<i>Prisc.</i>	Priscianus Caesariensis (saec. V–VI), <i>Institutiones grammaticae</i> (GLK II–III).
<i>Prisc. fig. num.</i>	eiusdem <i>De figuris numerorum</i> (GLK III; ed. M. Passalacqua, Roma 1987).
<i>Prisc. part.</i>	eiusdem <i>Partitiones duodecim uersuum Aeneidos principium</i> (GLK III; ed. M. Passalacqua, Roma 1987).
<i>Prisc. praeex.</i>	eiusdem <i>Praeexercitamina</i> (GLK III; ed. M. Passalacqua, Roma 1987).
<i>Probus</i>	M. Valerius Probus, ut ferunt (saec. IV?), <i>Instituta artium</i> (GLK IV).
<i>ps. Probus</i>	Probi qui dicitur <i>Commentarius in Bucolica et Georgica</i> (in <i>Appendice Seruiana</i> , ed. H. Hagen, Lipsiae 1902).
<i>Prop.</i>	Sex. Propertius (c. 50–15 a.C.).
<i>Prud.</i>	Aurelius Prudentius Clemens (saec. IV).
<i>Quint.</i>	M. Fabius Quintilianus (saec. I ex.), <i>Institutio oratoria</i> .
<i>Rufin.</i>	Iulius Rufinianus (saec. IV?), <i>De figuris sententiarum (Rhetores latini minores)</i> , ed. C. Halm, Lipsiae 1863).
<i>Sac.</i>	Marius Plotius Sacerdos (saec. III), <i>Artes grammaticae</i> (GLK VI).
<i>Scaurus</i>	Q. Terentius Scaurus (saec. II), <i>De orthographia</i> (GLK VI; ed. F. Biddau, Hildesheim 2008).

<i>schol. Bemb.</i>	scholia in Terentium Bembina (cod. Vaticanus latinus 3226, saec. IV–V; ed. J. E. Mountford, Londinii 1934).
<i>schol. Bern.</i>	scholia Bernensia in Vergilii <i>Bucolica</i> et <i>Georgica</i> (ed. H. Hagen, «JKPh» suppl. IV, 1887).
<i>schol. Iuu.</i>	scholia in Iuuenalem uetustiora (ed. P. Wessner, Lipsiae 1931, Stutgardiae 1967 ²).
<i>schol. Med.</i>	scholia in Vergilii <i>Bucolica</i> quae in codice Mediceo seruantur (ed. M. Ihm, «RhM» 45, 1890, 622–636).
<i>schol. Pers.</i>	scholia antiqua in Persium uel commentum Cornuti (ed. W. Clausen et J. Zetzl, Lipsiae 2005).
<i>schol. Stat.</i>	Lactanti Placidi, ut ferunt (saec. V–VI), <i>Commentarii</i> in Statii <i>Thebaida</i> et <i>Achilleida</i> (ed. R. D. Sweeney, Lipsiae 1997).
<i>schol. Ver.</i>	scholia in Vergilium Veronensia (post H. Hagen in <i>Appendice Seruiana</i> , Lipsiae 1902, ed. C. Baschera, Verona 1999, et A. Lunelli, «Maia» 53, 2001, 63–135 [in <i>Bucolica</i>], et «Maia» 55, 2003, 5–83 [in <i>Georgica</i>]).
<i>Sen.</i>	L. Annaeus Seneca (c. 4 a.C.–65).
<i>Seru.</i>	Seruius (saec. IV–V), in Vergilium <i>Commentarii</i> (ed. G. Thilo, Lipsiae 1881–1887; accedit <i>Appendix</i> ceteros praeter Seruium et scholia Bernensia Vergilii commentatores continens, ed. H. Hagen, 1902; ed. Harvardiana, Lancasteriae Pennsylvanorum 1946 [in <i>Aen.</i> I–II], Oxonii 1965 [in <i>Aen.</i> III–V]; ed. G. Ramires, Bologna 1996 [in <i>Aen.</i> IX], Bologna 2003 [in <i>Aen.</i> VII]).
<i>Sil.</i>	Silius Italicus (saec. I ex.).
<i>Stat.</i>	P. Papinius Statius (saec. I ex.).
<i>Tac.</i>	P. Cornelius Tacitus (saec. I–II).
<i>Tert.</i>	Q. Septimius Florens Tertullianus (saec. II–III).
<i>Tib.</i>	Tiberius Claudius Donatus (saec. IV–V?), <i>Interpretationes Vergilianae</i> (ed. H. Georgii, Lipsiae 1905–1906; <i>Aen.</i> 6, 1–157 interpretationem nuper inuenit et edidit P. K. Marshall, «Manuscripta» 37, 1993, 3–20).
<i>Val. Fl.</i>	C. Valerius Flaccus (saec. I).
<i>Velius</i>	Velius Longus (saec. II), <i>De orthographia</i> (GLK VII).

INDEX PHILOGORVM
QVORVM CONIECTVRAE MEMORANTVR
(PRAETER EDITORES IN PRAEFATIONE LAVDATOS)

Albrecht	E. Albrecht, <i>Wiederholte Verse und Vertheile bei Vergil</i> , «Hermes» 16, 1881, 393–444.
Axt	K. A. M. Axt, <i>Zur Erklärung und Kritik der Horazischen Epoden</i> , Progr. Gymn. Kreuznach 1846.
Baehrens	Ae. Baehrens, <i>Emendationes Vergilianae</i> , «N. Jahrb. f. Philol. und Paed.» 129, 1884, 391–412; 131, 1885, 385–401; 135, 1887, 259–277; 807–829.
Bembus	P. Bembus (Pietro Bembo), <i>De Virgilii Culice et Terentii fabulis liber</i> , Venetiis 1530.
Bentley	lectiones et coniecturae a R. Bentley in exemplari ed. Commelinianae an. 1646 (quod hodie in Mus. Brit. siglo '688 g. 6' signatur) adnotatae (diuulgatae in «Programm des königl. Gymnasiums zu Quedlinburg», Quedlinburg 1879).
Bentley <i>ad Hor.</i>	<i>Q. Horatius Flaccus</i> , ex recensione et cum notis atque emendationibus R. Bentleyi, Cantabrigiae 1711.
Bentley <i>ad Lucan.</i>	<i>M. Annaei Lucani Pharsalia</i> , cum notis Hug. Grotii et R. Bentleyi, Strawberry-Hill 1760.
Bothe	F. H. Bothe, <i>Virgilius Virgilianus, siue quaestio de Virgilii locis quibusdam dubiis aut corruptis</i> , Heidelbergae et Spirae 1821.
Brunck	<i>P. Virgilii Maronis Bucolica, Georgica et Aeneis</i> , ad optimorum exemplarium fidem recensuit R. F. Ph. Brunck, Argentorati 1785.
Bryant	J. Bryant, ap. Heyne.
Büchner	W. Büchner, <i>Annotationum criticarum ad M. Tulli Ciceronis orationem pro L. Cornelio Balbo habitam particula altera</i> , Progr. Gymn. Schwerin 1866.
Burman	<i>P. Virgilii Maronis Opera</i> , cum integris et emendationibus commentariis Seruii, Philargyrii, Pierii. Accedunt F. Ursini,

G. Fabricii, F. Nansii, Joh. Musonii, T. Fabri et aliorum et praecipue Nic. Heinsii notae nunc primum editae; quibus et suas in omne opus animaduersiones et uariantes in Seruium lectiones addidit P. Burmannus, post cuius obitum interruptam editionis curam suscepit et adornauit P. Burmannus junior, I–IV, Amstelaedami 1746.

- Burman *ad Anth.* *Anthologia ueterum latinorum epigrammatum et poematum, siue Catalecta poetarum latinorum in VI libros digesta ...* cura P. Burmanni Secundi, qui perpetuas adnotationes adiecit, I–II, Amstelaedami 1759–1773.
- Campbell A. Y. Campbell, *Aeneidea*, «CR» 52, 1938, 161–163.
- Conte 2016 G. B. Conte, *Critical Notes on Virgil. Editing the Teubner Text of the «Georgics» and the «Aeneid»*, Berlin/ Boston 2016.
- Conte 2017 G. B. Conte, *Ribbeck e Sabbadini editori di Virgilio*, «MD» 78, 2017, 51–68.
- Conte 2017a G. B. Conte, *Quattro note critico-testuali all'Eneide* (9, 85–86; 9, 79; 10, 366–367; 12, 218), «MD» 79, 2017, 201–211.
- Conte 2018 G. B. Conte, *Un marchio di stile virgiliano: la coordinazione nell'Eneide*, «MD» 80, 2018, 99–119.
- Conte 2018a G. B. Conte, *Una discussione aporetica. A proposito di Aen. 4, 436*, «MD» 81, 2018, 201–205.
- Conte 2019 G. B. Conte, *Le porte del Sonno. Su Aen. 6, 893–98*, «Hermes» 2019, Heft 2.
- Conte 2020 G. B. Conte, *Christian Gottlob Heyne as a critic of Virgil's text*, in L. Curtis, I. Peirano, J. Welsh (eds.), *Texts, Authors, and Readers: Papers in Honor of Richard Tarrant*, Cambridge MA: Department of the Classics, Harvard University 2020.
- Cunningham P. Virgilii Maronis *Bucolica, Georgica et Aeneis*, ex recensione A. Cuningamii, Edinburgi 1743.
- Deuticke uide Ladewig.
- Dietsch R. Dietsch, *Theologumenon Vergilianorum particula*, Progr. Gymn. Grimma 1853.
- D'Orville J. P. D'Orville, ap. Burman.
- Faber *ad Phaedr.* *Phaedri, qui sub Augusto et Tiberio uixit, Fabulae*. Additae sunt notae et animaduersiones Tanaquilli Fabri, Salmurii 1657.

- Faernus G. Faernus (Gabriello Faerno), ap. F. Ursinum (Fulvio Orsini), *Virgilius collatione scriptorum Graecorum illustratus*, Antverpiae 1568.
- Gebhardi W. Gebhardi, *Kritisch-exegetische Studien zum zweiten Teil von Vergils Aeneis*, Meseritz 1879.
- Gemoll W. Gemoll, *Kritische Bemerkungen zu lateinischen Schriftstellern*, Progr. Gymn. Liegnitz 1890.
- Gossrau P. Virgilii Maronis Aeneis, in usum scholarum annotatione perpetua illustravit G. G. Gossrau, Quedlinburgi et Lipsiae 1846.
- Gronovius ad Sen. L. Annaei Senecae Tragoediae, J. F. Gronovius recensuit; accesserunt eiusdem et uariorum notae, Lugduni Bataurum 1661.
- Güthling P. Vergili Maronis Bucolica, Georgica, Aeneis, recognovit O. Güthling, I–II, Lipsiae 1886.
- Guyet ad Ter. Fr. Guyeti in P. Terentii comoedias VI commentarii, Argentorati 1657.
- Harrison Vergil, Aeneid 10, with introduction, translation and commentary by S. Harrison, Oxford 1991.
- Heinsius P. Virgilii Maronis Opera, Nic. Heinsius Dan. fil. e membranis compluribus iisque antiquissimis recensuit, Amstelodami 1676; uide etiam Burman.
- Henry J. Henry, Aeneidea or critical, exegetical and aesthetical remarks on the Aeneid, I–V, London-Dublin-Meissen 1873–1892.
- Heyne P. Virgilius Maro, uarietate lectionis et perpetua adnotatione illustratus a Chr. G. Heyne, I–IV, Lipsiae 1767–1775; quartam ed. curauit G. Ph. Wagner, I–IV, Lipsiae-Londinii 1830–1833.
- Horsfall N. Horsfall, *Virgil. Aeneid 7: A Commentary*, Leiden 2000
- Housman ad Manil. M. Manilii Astronomicon libri I–V, recensuit et enarrauit A. E. Housman, editio altera, Cambridge 1937.
- Huet P. D. Huet, *Huetiana, ou pensées diverses de M. Huet*, Paris 1722.
- Kraggerud E. Kraggerud, *Vergiliana. Critical Studies on the Texts of Publius Vergilius Maro*, London-New York 2017

- Iulius Sabinus Iulii Pomponii Sabini (= Pomponio Leto) *in omnia quae quidem extant P. Vergilii Maronis opera commentarii*, Basi-
leae 1544.
- Jasper F. Jasper, *Zu Vergil*, «Zeitsch. f. d. Gymn.-Wesen» XXXIII,
9, 1879, 561–574.
- Klouček *P. Vergili Maronis Opera*, scholarum in usum edidit W.
Klouček, I–II, Lipsiae 1886.
- Kvičala J. Kvičala, *Vergil-Studien*, Prag 1878; Id., *Neue Beiträge zur
Erklärung der Aeneis*, Prag 1881.
- Lachmann *ad Lucr.* C. Lachmanni *in T. Lucretii Cari De rerum natura libros
commentarius*, iterum editus, Berolini 1855.
- Ladewig *Vergils Gedichte*, erklärt von Th. Ladewig, I–III, Berlin
1850–1853; 6e (10e, 8e) Aufl. von C. Schaper, Berlin
1876–1886; 8e (11e, 9e) Aufl. bearb. von P. Deuticke, Berlin
1891–1907.
- Mackail *The Aeneid*, ed. with introduction and commentary by J.
W. Mackail, Oxford 1930.
- Madvig J. N. Madvig, *Aduersaria critica ad scriptores Graecos et
Latinos*, II, Hauniae 1873.
- Markland *ad Stat.* P. Papinii Statii *Siluarum libri quinque*, ex uetustis exem-
plaribus recensuit et notas atque emendationes adiecit Jer.
Marklandus, Londini 1728.
- A. Nauck A. Nauck, *Kritische Bemerkungen V*, in *Mélanges Gréco-
Romains*, Tome III, St.-Pétersbourg 1869, 9–102.
- C. W. Nauck C. W. Nauck, *Spicilegium philologum*, «N. Jahrb. f. Philol.
und Paed.», Suppl.-Bd. 14, 1848, 549–565.
- Nettleship *The Works of Virgil*, with a commentary by J. Conington
(I–III, London 1858–1871), revised by H. Nettleship, I–III,
London 1881–1884.
- Novák R. Novák, ap. J. Kvičala, *Nové kritické a exegetické příspěvky
k Vergiliově Aeneidě*, Prag 1892.
- Peerlkamp *P. Virgilii Maronis Aeneidos libri I–XII*, edidit et annota-
tione illustravit P. Hofman Peerlkamp, I–II, Leidae 1843.
- Pomponius Laetus uide Iulium Sabinum.
- Rau S. J. E. Rau, *Schediasma, de uersibus spuriiis in libro primo
Aeneidos Virgilianae*, Lugduni Bataurorum 1846.

- Rivero Publio Virgilio Marón, *Eneida*, texto latino, traducción y notas de L. Rivero García, J. A. Estévez Sola, M. Librán Moreno, A. Ramírez de Verger, I–IV, Madrid 2009–2011.
- Rutgers *ad Hor.* Q. Horatius Flaccus, accedunt J. Rutgersii *Lectiones Venusinae*, Traiecti Batauorum 1699.
- Scaliger *ad Manil.* M. Manilii *Astronomicon libri quinque*, Jos. Scaliger recensuit ac pristino ordini suo restituit; eiusdem Jos. Scaligeri commentarius in eosdem libros et castigationum explicationes, Lutetiae 1579.
- Schaper uide Ladewig.
- Schoell Fr. Schoell, ap. G. Thilo – H. Hagen, *Seruii grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii*, I–III, Leipzig 1878–1887.
- Schrader Joh. Schraderi schedae manuscriptae, emendationes in Vergilium continentes, quibus Heyne usus est.
- Schröter G. Schröter, *Beiträge zur Kritik und Erklärung von Vergils Aeneis*, Progr. Gymn. Gr.-Strehlitz 1875.
- Slater D. A. Slater, ap. Mackail.
- Thilo P. Vergili Maronis *Carmina*, edidit G. Thilo, Lipsiae 1886.
- Tyrrell *ad Eur.* *The Bacchae of Euripides*, with revision of the text and commentary by R. Y. Tyrrell, London 1892.
- Valesius H. Valesius (Adrien de Valois), *Valesiana, ou Les pensées critiques, historiques et morales, et les poésies latines de M. de Valois*, Paris 1695.
- Wagner uide Heyne.
- Wakefield P. Virgilii Maronis *Opera*, emendabat et notulis illustrabat G. Wakefield, I–II, Londini 1796.
- West *ad Hes.* Hesiod, *Works & Days*, ed. with prolegomena and commentary by M. L. West, Oxford 1978.
- Zimmermann A. Zimmermann, *Zur Aeneis II, 176ff.*, «N. Jahrb. f. Philol. und Paed.» 130, 1884, 631–632.

CONSPECTVS CODICVM

CODICES ANTIQVIORES

- M** Mediceus Laurentianus lat. Plut. XXXIX, 1, saec. V ex.
M¹ librarius ipse se corrigens
M^A Turcius Rufius Apronianus Asterius
M² ceteri correctores, ex quibus nullus satis certe Carolinae aetati adsignari potest; dubium an interdum Asterius ipse
M^x librarius ipse uel alia manus (uel atramento inspecto incertum)
M^M uide ad 7, 581
M^P Pomponius Laetus, anno fere 1470, minio corrigens (raro adnotatur, praesertim cum priorem correctionem uidetur renouasse, uel cum apparatus inter se discrepant uel errant)
- P** Vaticanus Palatinus lat. 1631, saec. V (perierunt 1, 1–276; 4, 116–161; 7, 277–644; 10, 460–508; 11, 645–690; 737–782; 12, 47–92)
P¹ manus priori persimilis, minutis litteris uel in rasura corrigens, idem, puto, in promptu habens exemplar quod librarius descripsit, duplicibus instructum lectionibus; dubium an interdum librarius ipse (qua de re nota **P⁽¹⁾** nonnumquam adhibita est, maxime in rasuris)
P² corrector quidam antiquus (qui, fide Sabbadini, codicem etiam distinxit); raro et aliae manus antiquae uel Carolinae aetatis
P^x librarius ipse uel alia manus (atramento non inspecto incertum)
- R** Vaticanus lat. 3867 (“Romanus”), saec. VI in. (perierunt 2, 73–3, 684; 4, 217–5, 36; 11, 757–792; 12, 651–686; 759–830; 939–952)
R¹ librarius ipse se corrigens
R² corrector aliquis antiquus uel raro recentioris aetatis
R^x librarius ipse uel alia manus (atramento non inspecto incertum)
- A** Vaticanus latinus 3256 et Berolinensis lat. fol. 416 (“Augusteus”), saec. V ex. uel VI in. (supersunt 4, 302–305)
- B** Palimps. Ambrosianus L 120 sup., olim Cimel. Ms. 3, saec. V, rescriptus (supersunt 1, 588–608; 649–668; 689–708; 729–748)
- F** Vaticanus latinus 3225 (“Fuluui Ursini schedae Vaticanae”), saec. IV ex. uel V in. (supersunt 1, 185–268; 419–521; 586–611; 654–680; 2, 170–198; 254–309; 437–468; 673–699; 3, 1–54; 79–216; 300–341; 660–689; 4, 1–92;

234–257; 286–310; 443–521; 555–583; 651–688; 5, 109–158; 784–814; 6, 26–50; 219–272; 393–423; 491–559; 589–755; 858–872; 879–901; 7, 5–58; 179–329; 428–469; 486–509; 594–646; 8, 71–98; 9, 32–68; 118–164; 207–234; 509–535; 11, 858–895)

F² corrector aliquis antiquus

F^c corrector Carolinae aetatis (uide praecipue 4, 93–120)

G Sangallensis 1394, saec. V ex. uel VI in., partim rescriptus (supersunt 1, 381–418; 685–722; 3, 191–227; 457–531; 4, 1–37; 6, 655–659; 674–684; 688–724)

G² corrector aliquis antiquus

V Veronensis XL (38), saec. V, rescriptus (supersunt 1, 1–26; 235–260; 2, 80–105; 158–183; 288–313; 470–496; 623–726; 3, 561–586; 691–716; 4, 144–195; 5, 73–96; 241–292; 448–499; 7, 248–273; 326–351; 404–429; 482–507; 586–611; 664–689; 8, 14–39; 93–118; 9, 354–405; 10, 1–26; 53–78; 183–208; 235–261; 549–574; 732–758; 12, 456–508; 667–718)

V² corrector aliquis antiquus

m Monacensis lat. 29216/7, olim 29005/18, saec. VIII ex. (supersunt 5, 704–725; 737–758; 6, 39–57; 73–90)

m² corrector eiusdem aetatis

p Parisinus lat. 7906, saec. VIII ex. (supersunt 1, 1–128; 3, 682–5, 734)

p² corrector eiusdem aetatis

FRAGMENTA PAPYRACEA

Π₅ Pap. Colt Nessana 2.1, saec. V–VI (seruantur singula uerba 1, 262–263; 331–332; 413–424; 457–476; 602–606; 613–615; 668–669; 2, 26–102; 717–718; 765–766; 788–789; 4, 248–497)

Π₁₀ Pap. Colt Nessana 2.2, saec. V–VI (seruantur 2, 296–299; 320–333; 3, 559–563, 591–595; 630–633; 662–666; 4, 450–457; 483–490; 517–521; 552–559; 647–650; 683–686; 5, 8–10; 44–46; 644–648; 676–681; 6, 425–434; 459–468; 492–503; 526–537; 561–573; 596–607; 631–643; 665–677; 701–711; 735–745; 769–780; 804–814; 838–845; 874–878)

CODICES SAEC. IX–X

a Bernensis 172 cum Parisino lat. 7929 (desunt 5, 853–6, 13; 12, 868–952), partim (9, 537–12, 819, praeter 10, 371–853) apographon codicis **R**

- b** Bernensis 165 (desunt 12, 919–952)
- c** Bernensis 184
- d** Bernensis 255 et 239 cum Parisino lat. 8093
- e** Bernensis 167 (desunt 12, 452–579; 772–952)
- f** Oxoniensis Bodl. auct. F. 2. 8.
- g** Parisinus lat. 7925
- h** Valentianensis 407 (389)
- i** Reginensis 1669
- j** Bruxellensis Bibl. reg. 5325–5327 (desunt 9, 425–494; 10, 16–85)
- k** Hamburgensis scrin. 52
- n** Neapolitanus Vind. lat. 6 (desunt 12, 676–952)
- q** Berolinensis lat. 2° 421 + Monacensis lat. 29216/8 + fragmentum Monacense ex libris Bernardi Stark 18, VIII (supersunt 1, 583–698; 2, 57–167; 287–399; 512–646; 704–762; 3, 305–362; 4, 287–466; 5, 59–116; 234–291; 6, 577–820; 7, 352–423; 690–753)
- r** Parisinus lat. 7926 (desunt 12, 138–952)
- s** Parisinus lat. 7928 (supersunt 5, 1–501; 6, 705–9, 639)
- t** Parisinus lat. 13043 (desunt 2, 285–3, 79; 11, 11–12, 952)
- u** Parisinus lat. 13044 (supersunt 6, 130–609; 6, 676–7, 712; 7, 748–12, 364)
- v** Vaticanus lat. 1570
- w** Guelferbytanus Gudianus 66 (desunt 10, 124–12, 952)
- x** Montepessulanus H 253
- y** Parisinus lat. 10307

- z** Parisinus lat. 7927
a², **b**², **c**² ecc. correctores uel uariae lectiones fere eiusdem aetatis
(perraro laudantur)
- ω** consensus horum omnium, uel quotquot non separatim nominantur
- γ** Guelferbytanus Gudianus lat. 2° 70, apographon codicis **P**, uel potius
codicis indidem correcti
γ¹, **γ**² correctores uel uariae lectiones fere eiusdem aetatis
- recc.* codices recentiores, ab Heinsio, Heyne, Ribbeck aliisque laudati

LIBER IV

- At regina graui iamdudum saucia cura
uulnus alit uenis et caeco carpitur igni.
multa uiri uirtus animo multusque recursat
gentis honos; haerent infixi pectore uultus
5 uerbaque nec placidam membris dat cura quietem.
postera Phoebea lustrabat lampade terras
umentemque Aurora polo dimouerat umbram,
cum sic unanimam adloquitur male sana sororem:
‘Anna soror, quae me suspensam insomnia terrent!’
10 quis nouus hic nostris successit sedibus hospes,
quem sese ore ferens, quam forti pectore et armis!
credo equidem, nec uana fides, genus esse deorum.
degeneres animos timor arguit. heu, quibus ille
iactatus fatis! quae bella exhausta canebat!
15 si mihi non animo fixum immotumque sederet
ne cui me uinclo uellem sociare iugali,
postquam primus amor deceptam morte fefellit,
si non pertaesum thalami taedaeque fuisset,
huic uni forsán potui succumbere culpa.
20 Anna (fatebor enim) miseri post fata Sychaei
coniugis et sparsos fraterna caede penates
solus hic inflexit sensus animumque labantem
impulit. agnosco ueteris uestigia flammae.
sed mihi uel tellus optem prius ima dehiscat
25 uel pater omnipotens adigat me fulmine ad umbras,

MPRp 1 *redeunt* **FG** 19 *periit* in **G**

2 igne **F**² (*periit* in **G**) 8 tum **R** (*periit* in **GP**) unaanimum **M** (*corr. M^A*) :
unianimam **P** : unanimem **ω** (*praeter r*), *Seru., Tib.* 9 suspensa **M** (*corr. M^A*)
«et terret et terrent legitur; sed si terret..., insomnia erit uigilia» *Seru. (periit in G)*
11 quam] quem **F** (*corr. F*²) 18 fuisset **FP^{*}Rpiny**¹, *Arus. 500, 10, Seru. hic et ad*
Aen. 5, 714, Tib., Prisc. 18, 91 : fuissent **F²MPωy**, *DSeru. ad u. 55 (periit in G)*
22 labentem **Rpafwy** (*corr. γ*¹), *respuit Seru. (contra metrum)* 25 adigat
GMPrpωy¹, *Seru. ad Aen. 1, 230, DSeru. ad u. 26, Tib. : abigat Fy*

- pallentis umbras Erebo noctemque profundam,
ante, Pudor, quam te uiolo aut tua iura resoluo.
ille meos, primus qui me sibi iunxit, amores
abstulit; ille habeat secum seruetque sepulcro.’
- 30 sic effata sinum lacrimis impleuit obortis.
Anna refert: ‘o luce magis dilecta sorori,
solane perpetua maerens carpere iuuenta,
nec dulcis natos Veneris nec praemia noris?
id cinerem aut manis credis curare sepultos?
- 35 esto: aegram nulli quondam flexere mariti,
non Libyae, non ante Tyro; despectus Iarbas
ductoresque alii, quos Africa terra triumphis
diues alit: placitone etiam pugnabis amori?
nec uenit in mentem quorum consederis aruis?
- 40 hinc Gaetulae urbes, genus insuperabile bello,
et Numidae infreni cingunt et inhospita Syrtis;
hinc deserta siti regio lateque furentes
Barcaeï. quid bella Tyro surgentia dicam
germanique minas?
- 45 dis equidem auspiciis reor et Iunone secunda
hunc cursum Iliacas uento tenuisse carinas.
quam tu urbem, soror, hanc cernes, quae surgere regna
coniugio tali! Teucrum comitantibus armis
Punica se quantis attollet gloria rebus!
- 50 tu modo posce deos ueniam, sacrisque litatis
indulge hospitio causasque innecte morandi,
dum pelago desaeuit hiems et aquosus Orion,
quassataeque rates, dum non tractabile caelum.’

FGMPRp 37 desinit G

26 erebo **FGPpijkn̄ty** (eribo **R**), *Seru.* («‘in Erebo’»), *DSeru.* : erebi **MP²⁷ωγ¹**, «alii» *ap. Seru., Tib.* 28 primum **FP** (*corr. P¹*) 36 libya **P** (*corr. P²*), «quidam» *ap. DSeru.* 39 consideris **Rx** 40 intractabile **R**, *ex Aen. 1, 339* 42 furentes] uagantes **cd**, *Hieron. in Esaïam 5, 21, 13 et alibi, Isid. 9, 2, 107* 43 Vaccei *Isid.* 46 huc *DSeru.* 51 causasque] et causas **F** 53 dum – caelum *secl. Ribbeck*

- His dictis impenso animum flammauit amore
 55 spemque dedit dubiae menti soluitque pudorem.
 principio delubra adeunt pacemque per aras
 exquirunt; mactant lectas de more bidentis
 legiferae Cereri Phoeboque patrique Lyaeo,
 Iunoni ante omnis, cui uincla iugalia curae.
 60 ipsa tenens dextra pateram pulcherrima Dido
 candentis uaccae media inter cornua fundit,
 aut ante ora deum pinguis spatiat ad aras,
 instauratque diem donis, pecudumque reclusis
 pectoribus inhians spirantia consulit exta.
 65 heu uatum ignarae mentes! quid uota furentem,
 quid delubra iuuant? est mollis flamma medullas
 interea et tacitum uiuit sub pectore uulnus.
 uritur infelix Dido totaque uagatur
 urbe furens, qualis coniecta cerua sagitta,
 70 quam procul incautam nemora inter Cresia fixit
 pastor agens telis liquitque uolatile ferrum
 nescius: illa fuga siluas saltusque peragrat
 Dictaeos; haeret lateri letalis harundo.
 nunc media Aenean secum per moenia ducit
 75 Sidoniasque ostentat opes urbemque paratam;
 incipit effari mediaque in uoce resistit.
 nunc eadem labente die conuiuia quaerit,
 Iliacosque iterum demens audire labores
 exposcit pendetque iterum narrantis ab ore.
 80 post ubi digressi, lumenque obscura uicissim
 luna premit suadentque cadentia sidera somnos,
 sola domo maeret uacua stratisque relictis
 incubat. illum absens absentem auditque uidetque,

FMPrp

54 impenso **F** (inpenso **p**), «alii» *ap. DSeru.* : penso **P** : incensum **MP¹Rωγ** (imcensum **F²**), *Seru., Tib.* flammauit **FPRpc**, *DSeru.* : inflammauit **MP²⁷ωγ**, *Seru., Tib.*; *cf. Aen. 3, 330* 55 mentis **Rγ**, *DSeru.* 58 legiferae **F²Mpωγ**, *Macrob. 3, 12, 10, Seru., Tib.* : frugiferae **F** (ex fugif-) **Rabdehwxyz¹** (*periit in P*, *ubi uix satis est spatii ut legiferae suspiceris*) 66 molli ... medulla **p** 72 saltus siluasque **F** (*cf. georg. 4, 53*)

- aut gremio Ascanium, genitoris imagine capta,
 85 detinet, infandum si fallere possit amorem.
 non coeptae adsurgunt turres, non arma iuuentus
 exercet portusue aut propugnacula bello
 tuta parant: pendent opera interrupta minaeque
 murorum ingentes aequataque machina caelo.
- 90 Quam simul ac tali persensit peste teneri
 cara Iouis coniunx nec famam obstare furori,
 talibus adgreditur Venerem Saturnia dictis:
 ‘egregiam uero laudem et spolia ampla refertis
 tuque puerque tuus: magnum et memorabile nomen,
 95 una dolo diuum si femina uicta duorum est!
 nec me adeo fallit ueritam te moenia nostra
 suspectas habuisse domos Karthaginis altae.
 sed quis erit modus, aut quo nunc certamine tanto?
 quin potius pacem aeternam pactosque hymenaeos
 100 exercemus? habes tota quod mente petisti:
 ardet amans Dido traxitque per ossa furorem.
 communem hunc ergo populum paribusque regamus
 auspiciis; liceat Phrygio seruire marito
 dotalisque tuae Tyrios permittere dextrae.’
- 105 Olli (sensit enim simulata mente locutam,
 quo regnum Italiae Libycas auerteret oras)
 sic contra est ingressa Venus: ‘quis talia demens
 abnuat aut tecum malit contendere bello,
 si modo quod memoras factum fortuna sequatur?

FMPrp 92 desinit **F** perierunt in **F** et additi sunt in margine a Carolinae aetatis manu; has lectiones nota **F^c** signauit

85 amorem] amantem **F** (ex u. 296) : imago **R** (ex u. 84 uel buc. 2, 27)
 87 portusque **P¹²** (-isque **P**) **γ** (corr. **γ¹**) 91 pudori **R**, *DSeru.* 94 nomen **pin**
 (imitatur *Ou. met.* 10, 607 sq. ‘habebis / Hippomene uicto magnum et memorabile
 nomen’; cf. *Sil.* 4, 184); adeo inridetur Venus a Iunone ut eadem ficta gratulatio,
 quasi dicolo abundanti effecto, dupliciter proferatur (egregiam laudem ~ magnum
 et memorabile nomen) : numen **F^cMPRωγ**, *Tib.*; cf. *Aen.* 2, 583 98 certamina
 tanta *Heinsius* 106 aduerteret *Seru.* hic («absolutior quidem est haec lectio, sed
 uerior et figuratior auerteret») et ad *Aen.* 3, 379, *Tib.* ad u. 128 (sed auerteret hic)
 107 est] rem **pe**

- 110 sed fatis incerta feror, si Iuppiter unam
 esse uelit Tyriis urbem Troiaque profectis,
 misceriue probet populos aut foedera iungi.
 tu coniunx, tibi fas animum temptare precando.
 perge, sequar.' tum sic excepit regia Iuno:
 115 'mecum erit iste labor. nunc qua ratione quod instat
 confieri possit, paucis (aduerte) docebo.
 uenatum Aeneas unaque miserrima Dido
 in nemus ire parant, ubi primos crastinus ortus
 extulerit Titan radiisque retexerit orbem.
 120 his ego nigrantem commixta grandine nimbium,
 dum trepidant alae saltusque indagine cingunt,
 desuper infundam et tonitru caelum omne ciebo.
 diffugient comites et nocte tegentur opaca;
 speluncam Dido dux et Troianus eandem
 125 deuenient. adero et, tua si mihi certa uoluntas,
 [conubio iungam stabili propriamque dicabo]
 hic hymenaeus erit.' non aduersata petenti
 adnuit atque dolis risit Cytherea repertis.
 Oceanum interea surgens Aurora reliquit.
 130 it portis iubare exorto delecta iuuentus;
 retia rara, plagae, lato uenabula ferro,
 Massylisque ruunt equites et odora canum uis.
 reginam thalamo cunctantem ad limina primi
 Poenorum exspectant, ostroque insignis et auro
 135 stat sonipes ac frena ferox spumantia mandit.
 tandem progreditur, magna stipante caterua,
 Sidoniam picto chlamydem circumdata limbo;
 cui pharetra ex auro, crines nodantur in aurum,

F^cMPRp 115 *desinit P, subditur γ* 120 *desinit F^c*

112 *miscerique R (corr. R^x) foedere p, agnoscit Seru. (cf. Aen. 8, 56)*
 116 *confieri γRjknt (confieri M^A, confier p), Seru. hic et ad Aen. 3, 717, Tib. : quod fieri Mγ¹h? : quo fieri F^cω* 118 *primus MR* 122 *mouebo γ (corr. γ¹)*
 126 (= Aen. 1, 73) *secl. cum Peerlkamp Ribbeck; propriam congruens et aptum in Aen. 1, 73, ab hoc contextu uidetur abhorre; ud. Conte, 'Critical Notes', 30–31*
 127 *auersata R, agnoscit Seru.* 129 *relinquit M (corr. M^{A?}), Diom. 496, 7; cf. Aen. 11, 1* 131 *et lato Char. 61, 25* 135 *mordet recc.*

- aurea purpuream subnectit fibula uestem.
 140 nec non et Phrygii comites et laetus Iulus
 incedunt. ipse ante alios pulcherrimus omnis
 infert se socium Aeneas atque agmina iungit.
 qualis ubi hibernam Lyciam Xanthique fluenta
 deserit ac Delum maternam inuisit Apollo
 145 instauratque choros, mixtique altaria circum
 Cretesque Dryopesque fremunt pictique Agathyrsi;
 ipse iugis Cynthi graditur mollique fluentem
 fronde premit crinem fingens atque implicat auro,
 tela sonant umeris: haud illo segnior ibat
 150 Aeneas, tantum egregio decus enitet ore.
 postquam altos uentum in montis atque inuia lustra,
 ecce ferae saxi deiectae uertice caprae
 decurrere iugis; alia de parte patentis
 transmittunt cursu campos atque agmina cerui
 155 puluerulenta fuga glomerant montisque relinquunt.
 at puer Ascanius mediis in uallibus acri
 gaudet equo iamque hos cursu, iam praeterit illos,
 spumantemque dari pecora inter inertia uotis
 optat aprum, aut fuluum descendere monte leonem.
 160 Interea magno misceri murmure caelum
 incipit, insequitur commixta grandine nimbus,
 et Tyrrii comites passim et Troiana iuuentus
 Dardaniusque nepos Veneris diuersa per agros
 tecta metu petiere; ruunt de montibus amnes.
 165 speluncam Dido dux et Troianus eandem
 deueniunt. primae Tellus et pronuba Iuno
 dant signum; fulsere ignes et conscius aether
 conubiis, summoque ulularunt uertice Nymphae.
 ille dies primus leti primusque malorum
 170 causa fuit; neque enim specie famaue mouetur

MyRp 144 *redit V* 162 *redit P*

144 ac] aut *Quint.* 8, 3, 73 *Delon Tib.* **166** primae *Hensius* : prima et **MPRV**ρωγ, *Seru. hic et ad u.* 59 (prima – signum *om Tib.*) : prima **bdhjktvwyz**
168 conubiis **MP**ρωγ¹, *Tib.* : conubii **P^xRVijkwγ** **169** laborum **P** (*corr. P¹*)
pb?z, *schol. Bern. ad georg.* 2, 168 (*cf. Aen.* 7, 481)

nec iam furtiuum Dido meditatur amorem:
coniugium uocat, hoc praetexit nomine culpam.

- Extemplo Libyae magnas it Fama per urbes,
Fama, malum qua non aliud uelocius ullum:
175 mobilitate uiget uiresque acquirit eundo,
parua initu primo, mox sese attollit in auras
ingrediturque solo et caput inter nubila condit.
illam Terra parens ira inritata deorum
extremam, ut perhibent, Coeo Enceladoque sororem
180 progenit pedibus celerem et perniciousis alis,
monstrum horrendum, ingens, cui quot sunt corpore plumae,
tot uigiles oculi subter (mirabile dictu),
tot linguae, totidem ora sonant, tot subrigit auris.
nocte uolat caeli medio terraeque per umbram
185 stridens, nec dulci declinat lumina somno;
luce sedet custos aut summi culmine tecti
turribus aut altis, et magnas territat urbes,
tam ficti prauique tenax quam nuntia ueri.
haec tum multiplici populos sermone replebat
190 gaudens, et pariter facta atque infecta canebat:
uenisse Aenean Troiano sanguine cretum,
cui se pulchra uiro dignetur iungere Dido;
nunc hiemem inter se luxu, quam longa, fouere
regnum immemores turpique cupidine captos.
195 haec passim dea foeda uirum diffundit in ora.
protinus ad regem cursus detorquet Iarban
incenditque animum dictis atque aggerat iras.
Hic Hammone satus rapta Garamantide nympha

MPRVp 195 *desinit V*

174 qua **MPRV²p²** (quia **p**) **htwγ**, *Tert. apol.* 7, 8, «alii» *ap. Seru.*, *Isid.* 5, 27, 26 : quo **P²²Vωγ¹**, *Tert. ad nat.* 1, 7, 2, *Seru.*, *Tib.*, *Prisc. praex.* 12 176 initu *Baehrens cl. Lucr.* 1, 383 'unde initum primum capiat' : metu *codd.*, *Macrob.* 5, 13, 31, *DSeru.*, *Tib.* primum *Tib. in lemm.* (primo in *interpr.*) 179 extrema **R** (*corr. R²*) 184 umbra **p** : umbras **bxy** 187 magnas et **M** (*corr. M^A*) 191 a sanguine **Rω** (*praeter abcfmr*) **γ¹**, *Tib.* 193 longe **ajrwxxyz** 195 foeda *ad ora refert Tib.* 196 cursu **P^xγ** : cursum **nγ¹**, *Non.* 377, 16, *Tib. in interpr.* (cursus in *lemm.*)

- templa Ioui centum latis immania regnis,
 200 centum aras posuit uigilemque sacrauerat ignem,
 excubias diuum aeternas, pecudumque cruore
 pingue solum et uariis florentia limina sertis.
 isque amens animi et rumore accensus amaro
 dicitur ante aras media inter numina diuum
 205 multa Iouem manibus supplex orasse supinis:
 ‘Iuppiter omnipotens, cui nunc Maurusia pictis
 gens epulata toris Lenaeum libat honorem,
 aspicias haec? an te, genitor, cum fulmina torques,
 nequiquam horremus, caecique in nubibus ignes
 210 terrificant animos et inania murmura miscent?
 femina, quae nostris errans in finibus urbem
 exiguam pretio posuit, cui litus arandum
 cuique loci leges dedimus, conubia nostra
 reppulit ac dominum Aenean in regna recepit.
 215 et nunc ille Paris cum semiuiro comitatu,
 Maeonia mentum mitra crinemque madentem
 subnexus, raptio potitur; nos munera templis
 quippe tuis ferimus famamque fouemus inanem.’
 Talibus orantem dictis arasque tenentem
 220 audiit Omnipotens, oculosque ad moenia torsit
 regia et oblitos famae melioris amantis.
 tum sic Mercurium adloquitur ac talia mandat:
 ‘uade age, nate, uoca Zephyros et labere pinnis
 Dardaniumque ducem, Tyria Karthagine qui nunc
 225 exspectat fatisque datas non respicit urbes,
 adloquere et celeris defer mea dicta per auras.
 non illum nobis genetrix pulcherrima talem

MPRp 216 *desinit R*

201 excubiasque **R** : excubiasque deum *recc.* 204 numina] nomina **p** (*corr. p²*) : munera **p²** in *mg.*, «multi» *ap. DSeru.* 217 subnexus *recc.* : subnixus *codd.*, *Non.* 405, 27, *Seru. ad u.* 216 et *ad Aen.* 3, 402, *DSeru. ad u.* 216, *Tib.*; *cf. Stat. silu.* 5, 3, 115 224 Tyrias *Winbolt* («*CR*» 2, 1888, 226) 225 exspectat] *Hesperiam Housman* (*Class. Pap. II*, 628 sq.) : *res captat Courtney* («*BICS*» 28, 1981, 20 sq.) : *res spectat Kraggerud* («*SO*» 83, 2008, 59 sq.) *perspicit cdhijkwxyz* 227 genetrix nobis **Pr** (*ord. rest. P^x*)

- promisit Graiumque ideo bis uindicat armis;
 sed fore qui grauidam imperiis belloque frementem
 230 Italiam regeret, genus alto a sanguine Teuciri
 proderet, ac totum sub leges mitteret orbem.
 si nulla accendit tantarum gloria rerum
 nec super ipse sua molitur laude laborem,
 Ascanione pater Romanas inuidet arces?
 235 quid struit? aut qua spe inimica in gente moratur
 nec prolem Ausoniam et Lauinia respicit arua?
 nauiget: haec summa est, hic nostri nuntius esto.’
 Dixerat. ille patris magni parere parabat
 imperio; et primum pedibus talaria nectit
 240 aurea, quae sublimem alis siue aequora supra
 seu terram rapido pariter cum flamine portant.
 tum uirgam capit: hac animas ille euocat Orco
 pallentis, alias sub Tartara tristia mittit,
 dat somnos adimitque et lumina morte resignat.
 245 illa fretus agit uentos et turbida tranat
 nubila. iamque uolans apicem et latera ardua cernit
 Atlantis duri caelum qui uertice fulcit,
 Atlantis, cinctum adsidue cui nubibus atris
 piniferum caput et uento pulsatur et imbri;
 250 nix umeros infusa tegit, tum flumina mento
 praecipitant senis, et glacie riget horrida barba.
 hic primum paribus nitens Cyllenius alis
 constitit; hinc toto praeceps se corpore ad undas
 misit aui similis, quae circum litora, circum
 255 piscosos scopulos humilis uolat aequora iuxta.

MPp 234 *redit F* 248–497 *habet et Π₅*

230 ab **P** (*corr. P^x*) : *om. γ* **233** laborem **M¹Ppωγ¹**, *schol. Bemb. ad Ter. Ad. 692, Tib., Gramm.* : laborum **MP²γ** **236** *secl. Ribbeck* **241** portent **M** (*corr. M^A*) **243** mittit] ducit **Pn** (*corr. P²*) **245** *u. om. Fa (ima pagina add. F²)*
246 iamque] namque **abw** **254** circum quae *Cunningham; cf. 10, 143; 12, 229*

- haud aliter terras inter caelumque uolabat
 litus harenosum ad Libyae, uentosque secabat
 materno ueniens ab auo Cyllenia proles.
 ut primum alatis tetigit magalia plantis,
 260 Aenean fundantem arces ac tecta nouantem
 conspicit. atque illi stellatus iaspide fulua
 ensis erat, Tyrioque ardebat murice laena
 demissa ex umeris, diues quae munera Dido
 fecerat, et tenui telas discreuerat auro.
 265 continuo inuadit: ‘tu nunc Karthaginis altae
 fundamenta locas pulchramque uxorius urbem
 extruis? heu, regni rerumque oblite tuarum!
 ipse deum tibi me claro demittit Olympo
 regnator, caelum et terras qui numine torquet,
 270 ipse haec ferre iubet celeris mandata per auras:
 quid struis? aut qua spe Libycis teris otia terris?
 272 si te nulla mouet tantarum gloria rerum,
 274 Ascanium surgentem et spes heredis Iuli
 275 respice, cui regnum Italiae Romanaque tellus
 debetur.’ tali Cyllenius ore locutus
 mortalis uisus medio sermone reliquit
 et procul in tenuem ex oculis euanuit auram.
 At uero Aeneas aspectu obmutuit amens,

FMPp 257 desinit F

256–258 post Heyne secl. ed. Parm. 1793. At similitudo bis enuntiata (aui similis ...
 haud aliter) in suspicionem uocanda non est: Vergilius enim exemplo Homérico
 studiosissime est obsecutus: sicut Mercurius ad Aeneam admonendum nunc uolat,
 ita Hermes ad Odysseum Calypsonis hospitem uolauerat: cf. Od. 5, 51 sqq. $\lambda\acute{\alpha}\rho\omega$
 $\delta\omicron\rho\nu\theta\iota$ $\epsilon\omicron\iota\kappa\omega\varsigma$... $\tau\tilde{\omega}$ $\dot{\iota}\kappa\epsilon\lambda\omicron\varsigma$ 256 uolabat] legebat (deleto ad u. 257) Bentley ad
 Hor. carm. 1, 34, 5 257 post 258 collocant **cdhijktwzx** ad **P²⁷** (ao **P**) **pty**,
 Seru. : at **M** : ac **M^AP²ωγ¹**, schol. Ver. ad georg. 2, 105, Tib. in lemm. : om. **Π₅**,
 DSeru. ad georg. 2, 105, Tib. in interpr. (periit in **F**) 267 oblite] ignare **P** (corr.
P²) 268 dimittit **Ppcdhrtwzy** (corr. **γ¹**), Seru. ad Aen. 5, 726 (om. **Π₅**) 269 et
Mpω, DSeru., Tib. : ac **Paervwγ** (om. **Π₅**) terram **Prwγ** (om. **Π₅**) 273 (= u.
 233 substituto uerbo moliris pro molitur) om. **MPPΠ₅abfghinry**, fortasse **A** (ut
 demonstrat Sabbadini in ‘Addendis’), Hist. Aug. 16, 8, 7 (ubi laudantur uu.
 272–276), Seru., Tib. : add. **ωγ¹** 276 debetur **M^xP^xw**, Hist. Aug., Tib. : debentur
MPPΠ₅ωγ, «honestius» iudice Seru. (ita et ad Aen. 1, 678 et 10, 47); cf. Sil. 13, 60

- 280 arrectaeque horrore comae et uox faucibus haesit.
ardet abire fuga dulcisque relinquere terras,
attonitus tanto monitu imperioque deorum.
heu quid agat? quo nunc reginam ambire furentem
audeat adfatu? quae prima exordia sumat?
- 285 atque animum nunc huc celerem nunc diuidit illuc
in partisque rapit uarias perque omnia uersat.
haec alternanti potior sententia uisa est:
Mnesthea Sergestumque uocat fortemque Serestum,
classem aptent taciti, socios ad litora cogant,
- 290 arma parent et, quae rebus sit causa nouandis,
dissimulent; sese interea, quando optima Dido
nesciat et tantos rumpi non speret amores,
temptaturum aditus et quae mollissima fandi
tempora, quis rebus dexter modus. ocius omnes
- 295 imperio laeti parent et iussa facessunt.
- At regina dolos (quis fallere possit amantem?)
praesensit, motusque excepit prima futuros
omnia tuta timens. eadem impia Fama furenti
detulit armari classem cursumque parari.
- 300 saeuit inops animi totamque incensa per urbem
bacchatur, qualis commotis excita sacris
Thyias, ubi audito stimulant trieterica Baccho
orgia nocturnusque uocat clamore Cithaeron.
tandem his Aenean compellat uocibus ultro:
- 305 ‘dissimulare etiam sperasti, perfide, tantum
posse nefas tacitusque mea decedere terra?

MPp 286 *redit* **F** 302 *inchoat* **A** 305 *desinit* **A**

280 (= 12, 868) *secl. Ribbeck* **283** quo nunc] quonam *Non. 30, 24 et 242, 16*
284 quae] et quae **ω** (*praeter cgrt*) **285–286** (= *Aen. 8, 20–21*) *non*
interpretatur Seru., om. Tib. in lemm. (sed explicat), damnat Heyne cui adsentiri
uelim **285** atque] utque *Heinsius* **286** habent **F^cMPΠ₅ωγ¹**, fortasse **A** (*ut*
demonstrat Sabbadini in ‘Addendis’) : *om. FPγ, secl. Ribbeck* **288** serestum]
cloanthum **pw²** (*cf. Aen. 1, 510*) **289** socios **Ppcedry, DSeru., Tib.** : sociosque
FMω, schol. Ver. ad Aen. 1, 1 (om. Π₅) litoraue **p** **290** sit rebus **ω** (*praeter*
cgqr); *cf. Aen. 2, 350* **295** et **FMPpacejrvyy** : *ac M^Aω, Non. 306, 31, Tib. (om.*
Π₅) **304** compellit **an**

- nec te noster amor nec te data dextera quondam
 nec moritura tenet crudeli funere Dido?
 quin etiam hiberno moliri sidere classem
 310 et mediis properas Aquilonibus ire per altum,
 crudelis? quid? si non arua aliena domosque
 ignotas peteres, et Troia antiqua maneret,
 Troia per undosum peteretur classibus aequor?
 mene fugis? per ego has lacrimas dextramque tuam te
 315 (quando aliud mihi iam miserae nihil ipsa reliqui),
 per conubia nostra, per inceptos hymenaeos,
 si bene quid de te merui, fuit aut tibi quicquam
 dulce meum, miserere domus labentis et istam,
 oro, si quis adhuc precibus locus, exue mentem.
 320 te propter Libycae gentes Nomadumque tyranni
 odere, infensi Tyrii; te propter eundem
 extinctus pudor et, qua sola sidera adibam,
 fama prior. cui me moribundam deseris, hospes
 (hoc solum nomen quoniam de coniuge restat)?
 325 quid moror? an mea Pygmalion dum moenia frater
 destruat aut captam ducat Gaetulus Iarbas?
 saltem si qua mihi de te suscepta fuisset
 ante fugam suboles, si quis mihi paruulus aula
 luderet Aeneas, qui te tamen ore referret,
 330 non equidem omnino capta ac deserta uiderer.’
 Dixerat. ille Iouis monitis immota tenebat
 lumina et obnixus curam sub corde premebat.
 tandem pauca refert: ‘ego te, quae plurima fando
 enumerare uales, numquam, regina, negabo
 335 promeritam, nec me meminisse pigebit Elissae,
 dum memor ipse mei, dum spiritus hos regit artus.
 pro re pauca loquar. neque ego hanc abscondere furto
 speraui (ne finge) fugam, nec coniugis umquam

FMPp 310 *desinit F*

309 moliri **FMPp**^{2ω} : moliris **pbcdiejtwzy**, *Seru. ad Aen. 1, 279, DSeru., Tib. (om. Π₅)* **312** et **MP**^{xωγ}, *Tib. : sed P : se p : si recc. (om. Π₅)* **320** numidumque *recc.* **323** morituram **n**, *Prisc. 13, 24* **329** tamen] tantum *recc.* **337** furtim **Π₅**

- praetendi taedas aut haec in foedera ueni.
 340 me si fata meis paterentur ducere uitam
 auspiciis et sponte mea componere curas,
 urbem Troianam primum dulcisque meorum
 reliquias colerem [Priami tecta alta manerent]
 et recidiua manu posuissem Pergama uictis.
 345 sed nunc Italiam magnam Gryneus Apollo,
 Italiam Lyciae iussere capessere sortes;
 hic amor, haec patria est. si te Karthaginis arces
 Phoenissam Libycaeque aspectus detinet urbis,
 quae tandem Ausonia Teucros considerare terra
 350 inuidia est? et nos fas extera quaerere regna.
 me patris Anchisae, quotiens umentibus umbris
 nox operit terras, quotiens astra ignea surgunt,
 admonet in somnis et turbida terret imago;
 me puer Ascanius capitisque iniuria cari,
 355 quem regno Hesperiae fraudo et fatalibus aruis.
 nunc etiam interpres diuum Ioue missus ab ipso
 (testor utrumque caput) celeris mandata per auras
 detulit: ipse deum manifesto in lumine uidi
 intransentem muros uocemque his auribus hausi.
 360 desine meque tuis incendere teque querelis:
 Italiam non sponte sequor.
 Talia dicentem iamdudum auersa tuetur
 huc illuc uoluens oculos totumque pererrat
 luminibus tacitis et sic accensa profatur:
 365 ‘nec tibi diua parens, generis nec Dardanus auctor,
 perfide, sed duris genuit te cautibus horrens
 Caucasus Hyrcanaeque admorunt ubera tigres.
 nam quid dissimulo aut quae me ad maiora reseruo?
 num fletu ingemuit nostro? num lumina flexit?
 370 num lacrimas uictus dedit aut miseratus amantem est?

MPp

- 343 Priami – manerent *post Peerlkamp secl. Ribbeck (cf. Aen. 2, 56)* 348 deti-
 net] *demeret p², «in nouis et emendatis libris» quosdam inuenisse testatur DSeru.*
 349 consistere **q**, *recc.* 361 sponte forte sequor **p**

- quae quibus anteferam? iam iam nec maxima Iuno
 nec Saturnius haec oculis pater aspicit aequis.
 nusquam tuta fides. eiectum litore, egentem
 excepi et regni demens in parte locaui.
 375 amissam classem, socios a morte reduxi
 (heu furiis incensa feror!): nunc augur Apollo,
 nunc Lyciae sortes, nunc et Ioue missus ab ipso
 interpres diuum fert horrida iussa per auras.
 scilicet is superis labor est, ea cura quietos
 380 sollicitat. neque te teneo neque dicta refello:
 i, sequere Italiam uentis, pete regna per undas.
 spero equidem mediis, si quid pia numina possunt,
 supplicia hausurum scopulis et nomine Dido
 saepe uocaturum. sequar atris ignibus absens
 385 et, cum frigida mors anima seduxerit artus,
 omnibus umbra locis adero. dabis, improbe, poenas.
 audiam et haec Manis ueniet mihi fama sub imos.
 his medium dictis sermonem abrumpit et auras
 aegra fugit seque ex oculis auertit et aufert,
 390 linquens multa metu cunctantem et multa parantem
 dicere. suscipiunt famulae conlapsaque membra
 marmoreo referunt thalamo stratisque reponunt.
 At pius Aeneas, quamquam lenire dolentem
 solando cupit et dictis auertere curas,
 395 multa gemens magnoque animum labefactus amore,
 iussa tamen diuum exsequitur classemque reuisit.

MPp

373 numquam Π₅ eiectum litore coniungunt MP, DSeru., Tib., Prisc. 18, 306 :
 eiectum dist. Seru., «quidam» ap. Prisc. (litore egentem iungentes) 374 suscepi
 Prisc. ter (periit in P) 375 Bryant auctore uersum secl. Ribbeck 376 auctor
 recc. 378 iussa] dicta M 381 uentis dist. M^xP², Quint. 9, 2, 48, Seru. hic et ad
 Aen. 7, 426, Tib. : Italiam dist. «multi» ap. DSeru. (uentis pete iungentes)
 387 ueniat Probus 239, 4 390 parantem Pp²Π₅ωγ¹ (parentem piγ) : uolentem
 Mcq, Seru. ad u. 388 (cf. Aen. 2, 790 et georg. 4, 501); homoeoteleuton in arsi
 (cunctantem ... parantem) non offendit: cf. Aen. 4, 260; 6, 467; 9, 703; 10, 572
 391 suscipiunt] succipiunt P, GLK VII, 98, 6 (cf. Aen. 1, 175 et 6, 249) : suspiciunt
 Π₅

- tum uero Teucri incumbunt et litore celsas
 deducunt toto naus (natat uncta carina)
 frondentisque ferunt remos et robora siluis
 400 infabricata fugae studio.
 migrantis cernas totaque ex urbe ruentis:
 ac uelut ingentem formicae farris aceruum
 cum populant hiemis memores tectoque reponunt,
 it nigrum campis agmen praedamque per herbas
 405 conuectant calle angusto; pars grandia trudunt
 obnixae frumenta umeris, pars agmina cogunt
 castigantque moras; opere omnis semita feruet.
 quis tibi tum, Dido, cernenti talia sensus,
 quosue dabas gemitus, cum litora feruere late
 410 prospiceres arce ex summa, totumque uideres
 misceri ante oculos tantis clamoribus aequor!
 improbe Amor, quid non mortalia pectora cogis!
 ire iterum in lacrimas, iterum temptare precando
 cogitur et supplex animos summittere amanti,
 415 ne quid inexpertum frustra moritura relinquat.
 ‘Anna, uides toto properari litore circum:
 undique conuenere; uocat iam carbasus auras,
 puppibus et laeti nautae imposuere coronas.
 hunc ego si potui tantum sperare dolorem,
 420 et perferre, soror, potero. miserae hoc tamen unum
 exsequere, Anna, mihi: solam nam perfidus ille
 te colere, arcanos etiam tibi credere sensus;

MPp

- 399 ramos *recc.* 402 uelut Ppbdgjnqrtwy : ueluti MΠ₅ω 404 herbam **b**,
 Non. 197, 18 407 operae **M** (*corr.* M²⁷) : operi Π₅ : opera Non. 251, 37
 408 tunc **Mdw** 418 (= *georg.* 1, 304) «*si hunc uersum omitteret, melius fecisset*»
Probus ap. DSeru.

- sola uiri mollis aditus et tempora noris.
i, soror, atque hostem supplex adfare superbum.
425 non ego cum Danaïs Troianam exscindere gentem
Aulide iuraui classemue ad Pergama misi,
nec patris Anchisae cineres manesue reuelli:
cur mea dicta negat duras demittere in auris?
quo ruit? extremum hoc miserae det munus amanti:
430 exspectet facilemque fugam uentosque ferentis.
non iam coniugium antiquum, quod prodidit, oro,
nec pulchro ut Latio careat regnumque relinquat;
tempus inane peto, requiem spatiumque furori,
dum mea me uictam doceat fortuna dolere.
435 extremam hanc oro ueniam (miserere sororis),
quam mihi cum dederit, cumulatam morte remittam.’
Talibus orabat, talisque miserrima fletus
fertque refertque soror. sed nullis ille mouetur
fletibus aut uoces ullas tractabilis audit:
440 fata obstant placidasque uiri deus obstruit auris.
ac uelut annoso ualidam cum robore quercum
Alpini Boreae nunc hinc nunc flatibus illinc
eruere inter se certant; it stridor, et altae

MPp 443 *redit F*

423 noris Π₅, *diuinauerat Baehrens* : noras MPpωγ, *Non. 346, 35, DSeru. ad u. 293. Si noras legis, Anna dicitur antehac cum Aenea in familiaritate uersata esse, ut supra u. 422; hoc tamen alienum uidetur esse a uerbis mollis aditus et tempora. Bene noris: ‘occasionem scite poteris inuenire ut blando sermone Aeneae animum mollias’. Iisdem uerbis paulo ante Aeneas secum quaesiuerat quantis adhibitis blanditiis consilium proficiscendi aperire Didoni posset: uu. 293 sq. ‘temptaturum aditus et quae mollissima fandi /tempora’* 427 cineres (cf. *Aen. 5, 55*) ΠΠ₅ωγ, *Seru., DSeru. ad Aen. 10, 150, Tib. ad Aen. 5, 80 (deest ad loc.)* : cinerem Mp, *DSeru. (cf. u. 34); ‘cinerem ante uocalem tantum ponit Vergilius’ Ribbeck, Prol. 309* 428 negat MP²pωγ, *ps. Acro ad Hor. epod. 17, 53, DSeru. : neget M²Pr, «quidam» ap. DSeru. (om. Π₅)* demittere MpΠ₅dqrt : dimittere Pωγ, *ps. Acro* 433 furoris pq, *Char. 547, 55 (furori alibi)* 434 dolore M (corr. M²) Π₅acsfjwzyγ¹ 436 dederit MPpqqwγ (derit Π₅) : dederis ωγ¹, *Seru. cumulatam Ppωγ, Seru. : cumulata MΠ₅b?qw; dederis cumulatam probasse Tuccam et Varium testatur Seru.; dederit cumulata «male quidam» ap. Seru. Vd. Conte, «MD» 81, 2018, 201–205* 443 alte bδgikwz (alterm p), *Macrob. 5, 6, 13, Seru.*

- consternunt terram concusso stipite frondes;
 445 ipsa haeret scopulis et quantum uertice ad auras
 aetherias, tantum radice in Tartara tendit:
 haud secus adsiduis hinc atque hinc uocibus heros
 tunditur et magno persentit pectore curas;
 mens immota manet, lacrimae uoluuntur inanes.
 450 Tum uero infelix fatis exterrita Dido
 mortem orat; taedet caeli conuexa tueri.
 quo magis inceptum peragat lucemque relinquat,
 uidit, turicremis cum dona imponeret aris,
 (horrendum dictu) latices nigrescere sacros
 455 fusaque in obscenum se uertere uina cruorem;
 hoc uisum nulli, non ipsi effata sorori.
 praeterea fuit in tectis de marmore templum
 coniugis antiqui, miro quod honore colebat,
 uelleribus niueis et festa fronde reuinctum:
 460 hinc exaudiri uoces et uerba uocantis
 uisa uiri, nox cum terras obscura teneret,
 solaque culminibus ferali carmine bubo
 saepe queri et longas in fletum ducere uoces;
 multaue praeterea uatum praedicta priorum
 465 terribili monitu horrificant. agit ipse furemtem
 in somnis ferus Aeneas, semperque relinqui
 sola sibi, semper longam incommitata uidetur
 ire uiam et Tyrios deserta quaerere terra,
 Eumenidum ueluti demens uidet agmina Pentheus
 470 et solem geminum et duplicis se ostendere Thebas,
 aut Agamemnonius scaenis agitatus Orestes,

FMPp 450–457 *habet et* Π₁₀

445 ipsa] illa *Macrob., DSeru. ad u. 449* **446** radice **FP*Π₅ajnrqy** (*cf. georg. 2, 292*) : radicem **MPpωy**, *Macrob., Seru.* **448** persensit **dknwxx?**, *Seru. ad u. 443*
456 sorori est **F** (es sorori Π₅, *periit in* Π₁₀) **459** festa] sacra Π₅ **460** uoces]
 gemitus *Seru. ad Aen. 12, 638 (cf. Aen. 6, 557; 7, 15)* **462** seraque *Non. 194, 3*
464 priorum **FPpωy**, *Hos. Get. 88 et 110, Seru. ad u. 65, Prisc. 7, 77* : piorum **M**,
Lact. diu. inst. 2, 17, 2; utrumque agnoscit Seru. hic (om. Π₅); cf. Aen. 6, 662
469 Euiadum *Allen ap. Tyrrell ad Eur. Bacch. 918* **471** scaenis] furiis *recc. (ex*
Aen. 3, 331) : poenis *Markland ad Stat. silu. 3, 3, 15* agitur **p**

armatam facibus matrem et serpentibus atris
cum fugit ultricesque sedent in limine Dirae.

- Ergo ubi concepit furias euicta dolore
475 decreuitque mori, tempus secum ipsa modumque
exigit, et maestam dictis adgressa sororem
consilium uultu tegit ac spem fronte serenat:
'inueni, germana, uiam (gratare sorori)
quae mihi reddat eum uel eo me soluat amantem.
480 Oceani finem iuxta solemque cadentem
ultimus Aethiopum locus est, ubi maximus Atlas
axem umero torquet stellis ardentibus aptum:
hinc mihi Massylae gentis monstrata sacerdos,
Hesperidum templi custos, epulasque draconi
485 quae dabat et sacros seruabat in arbore ramos,
spargens umida mella soporiferumque papauer.
haec se carminibus promittit soluere mentes
quas uelit, ast aliis duras immittere curas,
sistere aquam fluuiis et uertere sidera retro,
490 nocturnosque mouet Manis; mugire uidebis
sub pedibus terram et descendere montibus ornos.
testor, cara, deos et te, germana, tuumque
dulce caput, magicas inuitam accingier artis.
tu secreta pyram tecto interiore sub auras
495 erige et arma uiri, thalamo quae fixa reliquit
impius, exuiasque omnis lectumque iugalem,
quo perii, super imponas: abolere nefandi

FMPp 483–490 *habet et* **Π₁₀**

473 diuae **FPγ** (corr. **F²γ¹**); cf. *Aen.* 8, 701 476 et] ac **M** 481 atlas **F**, *testatur Seru.* («nullum nomen Graecum ns terminatur»): atlans **MPp** (om. **Π₅**); uide Pease, *Aeneidos liber quartus*, Cambridge (Mass.) 1935, 391 482 attorquet **M** (corr. **M^x**) fulgentibus *DSeru.* ad *Aen.* 1, 108 (sed ardentibus ad *Aen.* 1, 552 et 2, 512); cf. *Aen.* 11, 202 486 secl. Schrader, post u. 517 transp. Ribbeck; soporiferumque papauer «incongrue uidetur positum» iudice *Seru.*, del. Kvičala (una cum u. 485) soporiferumue **bjxy** 490 mouet **MPpt** (mouit **F**): ciet **F^cP²ωγ**, *Aug. ciu.* 21, 6, *Isid.* 8, 9, 6 (om. **Π₅**, periit in **Π₁₀**) 497 imponas **Pωγ** (inponas **M^AΠ₅**), *Diom.* 439, 4, *DSeru.* : inponant **FMP**, «quidam» ap. *DSeru.* («scilicet formulae») : imponens **c**

cuncta uiri monumenta iuuat, monstratque sacerdos.⁷
haec effata silet, pallor simul occupat ora.

- 500 non tamen Anna nouis praetexere funera sacris
germanam credit, nec tantos mente furores
concipit aut grauiora timet quam morte Sychaei.
ergo iussa parat.

- At regina, pyra penetrali in sede sub auras
505 erecta ingenti taedis atque ilice secta,
intenditque locum sertis et fronde coronat
funerea; super exuias ensemque relictum
effigiemque toro locat haud ignara futuri.
stant arae circum et crinis effusa sacerdos
510 ter centum tonat ore deos, Erebumque Chaosque
tergeminamque Hecaten, tria uirginis ora Dianae.
sparserat et latices simulatos fontis Auerni;
falcibus et messae ad lunam quaeruntur aënis
pubentes herbae nigri cum lacte ueneni;
515 quaeritur et nascentis equi de fronte reuulsus
et matri praereptus amor.
ipsa mola manibusque piis altaria iuxta,
unum exuta pedem uinclis, in ueste recincta,
testatur moritura deos et conscia fati
520 sidera; tum, si quod non aequo foedere amantis
curae numen habet iustumque memorque, precatur.
Nox erat et placidum carpebant fessa soporem
corpora per terras, siluaeque et saeua quierant
aequora, cum medio uoluuntur sidera lapsu,
525 cum tacet omnis ager, pecudes pictaeque uolucres,
quaeque lacus late liquidos quaeque aspera dumis
527 rura tenent, somno positae sub nocte silenti.

FMPp 517–521 *habet et* **Π₁₀** 521 *desinit* **F**

498 iuuat **F²** (iuat **F**) **M^A** (*correctio postea erasa*) **P** (*fide Sabb. et Geym.*) **padγ**,
DSeru. : iubet **MP¹** (*in ras.*) **ωγ¹** : iubat **P²w** **500** protexere **Ma** (*corr. M^A*)
504–521 *totus hic locus extrema manu uidetur carere* **516** praeuptus **pcy**
(*corr. p²γ¹*) **517** mola **Fpωγ¹**, *Seru.* : molam **MPrwγ**, *GLK V, 477, 23, DSeru. hic*
et ad buc. 8, 82 (periit in Π₁₀) **522** placidam carpebant membra quietem *Seru.*
ad Aen. 1, 388 (cf. Aen. 1, 691 et 7, 414) **523** quierunt **afgn**

- 529 at non infelix animi Phoenissa, neque umquam
 530 soluitur in somnos oculisue aut pectore noctem
 accipit: ingeminant curae, rursusque resurgens
 saeuit amor magnoque irarum fluctuat aestu.
 sic adeo insistit secumque ita corde uolutat:
 ‘en, quid ago? rursusne procos inrisa priores
 535 experiar, Nomadumque petam conubia supplex,
 quos ego sim totiens iam dedignata maritos?
 Iliacas igitur classes atque ultima Teucrum
 iussa sequar? quiane auxilio iuuat ante leuatos
 et bene apud memores ueteris stat gratia facti?
 540 quis me autem, fac uelle, sinet ratibusue superbis
 inuisam accipiet? nescis heu, perdita, necdum
 Laomedontae sentis periuria gentis?
 quid tum? sola fuga nautas comitabor ouantis?
 an Tyriis omnique manu stipata meorum
 545 inferar et, quos Sidonia uix urbe reuelli,
 rursus agam pelago et uentis dare uela iubebo?
 quin morere ut merita es, ferroque auerte dolorem.
 tu lacrimis euicta meis, tu prima furentem
 his, germana, malis oneras atque obicis hosti.
 550 non licuit thalami expertem sine crimine uitam
 degere more ferae, talis nec tangere curas;
 non seruata fides cineri promissa Sychaeo.’
 tantos illa suo rumpebat pectore questus.
 Aeneas celsa in puppi iam certus eundi
 555 carpebat somnos rebus iam rite paratis.

MPp 552–559 *habet et* Π_{10} 555 *redit* **F**

528 (= *Aen.* 9, 225, *substituto uerbo lenibant pro laxabant*) *om.* **MPp** $\omega\gamma$, *add.* **by**¹, *non interpr. Seru.* **529** neque **P** (naeque **M**) : nec **M**^A**P**^x**p** $\omega\gamma$, *DSeru. ad u.* 486
530 oculis **P** (ue *add.* **P**¹) : oculisque **aefgjnrv**, *Macrob.* 6, 6, 7 **533** exsistit **p**
539 et] aut **abcegnvxy** **540** sinat **P** (*corr.* **P**²) ratibusque **bdikntwxz**
541 inrisam **M**^A**bdw** γ ¹ **543** ante 540 *transp.* *Baehrens* **548–549** deleri uult
Kvičala, *post u.* 418 *transp.* *Ribbeck* **551** «multi fere aduerbium uolunt, ut sit
sensus: more scilicet, quo iam uiduitatem ferre consueuerat» *Seru.* **552** sychaeo
P² $\omega\gamma$ (sicheo **p**), *Seru. hic* («Sychaeo pro ‘Sychaeio’») *et alibi, DSeru. ad u.* 458 :
 sychaei **Mbcw** : sychaeies (*scil.* sychaei est) **P**, *periit in* Π_{10}

- huic se forma dei uultu redeuntis eodem
 obtulit in somnis rursusque ita uisa monere est,
 omnia Mercurio similis, uocemque coloremque
 et crinis flauos et membra decora iuuenta:
 560 'nate dea, potes hoc sub casu ducere somnos,
 nec quae te circum stent deinde pericula cernis,
 demens, nec Zephyros audis spirare secundos?
 illa dolos dirumque nefas in pectore uersat,
 certa mori, uariosque irarum concitat aestus.
 565 non fugis hinc praeceps, dum praecipitare potestas?
 iam mare turbari trabibus saeuasque uidebis
 conlucere faces, iam feruere litora flammis,
 si te his attigerit terris Aurora morantem.
 heia age, rumpe moras. uarium et mutabile semper
 570 femina.' sic fatus nocti se immiscuit atrae.
 Tum uero Aeneas subitis exterritus umbris
 corripit e somno corpus sociosque fatigat
 praecipites: 'uigilate, uiri, et considite transtris;
 soluite uela citi. deus aethere missus ab alto
 575 festinare fugam tortosque incidere funis
 ecce iterum instimulat. sequimur te, sancte deorum,
 quisquis es, imperioque iterum paremus ouantes.
 adsis o placidusque iuues et sidera caelo
 dextra feras.' dixit uaginaque eripit ense
 580 fulmineum strictoque ferit retinacula ferro.
 idem omnis simul ardor habet, rapiuntque ruuntque;

FMPp

559 iuuenta **F**² (iuenta **F**) **Mcht**, *Isid.* 2, 21, 40 (cf. *Sil.* 7, 631) : iuuentae **Ppωγ**, *Seru.* (*periit in Π₁₀*) 561 te quae **c** 564 uariosque **FPpcknry** : uarioque **M^x** (suarioque **M**) **ω**, *DSeru.* concitat aestus **FPpcry** : fluctuat aestu **Mωγ**¹ (f. aestus **gkw**), *DSeru.* (cf. u. 532) 565 hinc] in **F**, corr. **F**² (cf. *georg.* 1, 203, *Aen.* 6, 578) : hic **M** (corr. **M**^A) 572–573 praecipites *dist.* «nonnulli» *ap. DSeru.* («ita ... ut adlocutio hinc uideatur incipere uigilate uiri ... et est usitata figura: fatigat et praecipites facit») : fatigat *dist.* **F²M^xP²**, *Seru.* ad *Aen.* 5, 144 et 456, *edd. plerique*; si praecipites uigilate *legis, omni dicendi uarietate carere oratio uidetur, quia Aeneas, eadem uerborum structura usus, proximo in uersu (574) dicit soluite ... citi; si uero legis fatigat praecipites, probanda est uariatio locutionis* 576 instimulat **FPpcy** : stimulat **Mω**, *Seru.* 578 iubes **Fp** (corr. **F**²)

litora deseruere, latet sub classibus aequor;
adnixa torquent spumas et caerula uerrunt.

- Et iam prima nouo spargebat lumine terras
585 Tithoni croceum linquens Aurora cubile.
regina e speculis ut primum albescere lucem
uidit et aequatis classem procedere uelis,
litoraue et uacuos sensit sine remige portus,
terque quaterque manu pectus percussa decorum
590 flauentisque abscissa comas ‘pro Iuppiter! ibit
hic,’ ait ‘et nostris inluserit aduena regnis?
non arma expedient totaque ex urbe sequentur,
deripientque rates alii naualibus? ite,
ferre citi flammas, date tela, impellite remos!
595 quid loquor? aut ubi sum? quae mentem insania mutat?
infelix Dido, nunc te facta impia tangunt?
tum decuit, cum sceptrā dabas. en dextra fidesque,
quem secum patrios aiunt portare penates,
quem subiisse umeris confectum aetate parentem!
600 non potui abreptum diuellere corpus et undis
spargere? non socios, non ipsum absumere ferro
Ascanium patriisque epulandum ponere mensis?
uerum anceps pugnae fuerat fortuna. fuisset:
quem metui moritura? faces in castra tulissem
605 implessemque foros flammis natumque patremque
cum genere exstinxem, memet super ipsa dedissem.
Sol, qui terrarum flammis opera omnia lustras,
tuque harum interpret curarum et conscia Iuno,
nocturnisque Hecate triuiis ululata per urbes

FMPp 583 *desinit* F

586 ut] cum **bdhikwxyz** primum **Mωγ¹**, *Seru. ad u. 584 et ad Aen. 5, 1* :
primam **Ppaeſgijvγ** 590 abscisa **P** : abscisa **pω** (*praeter dω*) **γ** (*corr. γ¹*)
591 hinc *recc.* 593 deripientque *Heinsius* : diripientque *codd.*; cf. *Aen. 1, 211*
594 flammas] ferrum **γ¹**, *Diom. 448, 9, Prisc. 17, 9* (*sed flammas 17, 171*); cf. *Aen. 9,*
37 impellite] incendite **p** 596 nun **P** (*corr. P¹*) : num *Probus 154, 26, Cledon.*
67, 9 fata **kxy** 597 tum] tunc **Paefgijrvγ**, *Prisc. 8, 101* 598 portare **Pωγ**,
Seru. ad u. 597 : portasse **M**, *DSeru.* : portarese **p** 599 umeris **M²²** (*umeras M*)
P²p²ωγ, *DSeru.* : umero **P** : umeros **p** 600 deuellere **Paefgtvγ** (*corr. γ¹*)

- 610 et Dirae ultrices et di morientis Elissae,
accipite haec, meritumque malis aduertite numen
et nostras audite preces. si tangere portus
infandum caput ac terris adnare necesse est,
et sic fata Iouis poscunt, hic terminus haeret:
615 at bello audacis populi uexatus et armis,
finibus extorris, complexu auulsus Iuli
auxilium imploret uideatque indigna suorum
funera; nec, cum se sub leges pacis iniquae
tradiderit, regno aut optata luce fruatur,
620 sed cadat ante diem mediaque inhumatus harena.
haec precor, hanc uocem extremam cum sanguine fundo.
tum uos, o Tyrii, stirpem et genus omne futurum
exercete odiis, cinerique haec mittite nostro
munera. nullus amor populis nec foedera sunt.
625 exoriare aliquis nostris ex ossibus ultor,
qui face Dardanios ferroque sequare colonos,
nunc, olim, quocumque dabunt se tempore uires.
litora litoribus contraria, fluctibus undas
imprecor, arma armis: pugnent ipsique nepotesque.’
630 Haec ait, et partis animum uersabat in omnis,
inuisam quaerens quam primum abrumpere lucem.
tum breuiter Barcen nutricem adfata Sychaei,
namque suam patria antiqua cinis ater habebat:
‘Annam, cara mihi nutrix, huc siste sororem:
635 dic corpus properet fluuiali spargere lympa,
et pecudes secum et monstrata piacula ducat.
sic ueniat, tuque ipsa pia tege tempora uitae.
sacra Ioui Stygio, quae rite incepta paraui,
perficere est animus finemque imponere curis
640 Dardaniique rogum capitis permittere flammae.’

MPp

611 nomen **p** **613** ac] et *Seru. ad Aen.* 6, 16 **614** et si *recc.* **615** at] et **Mbz**
(*corr. M^A*) **616** conspectu *Non.* 15, 2 **620** mediaque] -que *pace Sabbadini*
minime redundat: ad augendum et cumulandum ualet, quasi ‘idemque’, ‘et insuper’
629 nepotesque **MPpω**, *DSeru. ad u.* 627, *Tib., Gramm.* : nepotes (*om.* -que)
P^xdiwxy **638** parabam *Macrob.* 3, 3, 2 **640** flammis **M**

sic ait. illa gradum studio celerabat anili.
 at trepida et coeptis immanibus effera Dido
 sanguineam uoluens aciem, maculisque trementis
 interfusa genas et pallida morte futura,
 645 interiora domus inrumpit limina et altos
 conscendit furibunda rogos ensemque recludit
 Dardanium, non hos quaesitum munus in usus.
 hic, postquam Iliacas uestes notumque cubile
 conspexit, paulum lacrimis et mente morata
 650 incubuitque toro dixitque nouissima uerba:
 ‘dulces exuuiæ, dum fata deusque sinebat,
 accipite hanc animam meque his exsoluite curis.
 uixi et quem dederat cursum Fortuna peregi,
 et nunc magna mei sub terras ibit imago.
 655 urbem praeclaram statui, mea moenia uidi,
 ulta uirum poenas inimico a fratre recepi;
 felix, heu nimium felix, si litora tantum
 numquam Dardaniae tetigissent nostra carinae!’
 dixit, et os impressa toro ‘moriemur inultae,
 660 sed moriamur’ ait; ‘sic, sic iuuat ire sub umbras.
 hauriat hunc oculis ignem crudelis ab alto
 Dardanus et nostrae secum ferat omina mortis.’
 dixerat, atque illam media inter talia ferro
 conlapsam aspiciunt comites, ensemque cruore
 665 spumantem sparsasque manus. it clamor ad alta
 atria: concussam bacchatur Fama per urbem.

MPp 647–650 *habet et* Π₁₀ 651 *redit* F

641 celerabat **Mpωγ¹**, Tib. (cf. Aen. 5, 609) : celebrabat **M^APry**, «alii» ap. DSeru.;
 cf. Apul. met. 6, 14. Celebrabat a nescioquo antiquario mihi uidetur excogitatum
 anili **Mrty** (inili **P²**), Seru., Tib. : anilem **pωγ¹** (inilem **P**) 646 rogos **Mpωγ¹**,
 Tib. : gradus **P¹** (radius **P**) γ, DSeru. (cf. u. 685) 651 sinebat **MPbn**, Seru., Tib. :
 sinebant **FP²pωγ**, Macrob. 4, 6, 10 652 absolute **cz²**, DSeru. ad u. 1
 654 meis **M** (s del. **M^x**) 656 hunc u. ante 655 habent **fg**; «alii haec quasi per
 interrogationem uolunt accipi, ut nihil dicat esse perfectum» Seru. 660 sic? sic
 dist. Seru. («quasi interrogatio et responsio») 662 secum nostrae **M** (ord. rest.
M^x, correctio postea erasa) omnia **abcdfjknγ** (corr. γ¹) 663 atque] ast **p** (cf.
 Aen. 9, 162) 665 it] id **P** (corr. **P²**) : et **FM** (corr. **F²M^x**), Tib.

- lamentis gemituque et femineo ululatu
 tecta fremunt, resonat magnis plangoribus aether,
 non aliter quam si immissis ruat hostibus omnis
 670 Karthago aut antiqua Tyros, flammaeque furentes
 culmina perque hominum uoluantur perque deorum.
 Audiit exanimis trepidoque exterrita cursu
 unguibus ora soror foedans et pectora pugnis
 per medios ruit, ac morientem nomine clamat:
 675 'hoc illud, germana, fuit? me fraude petebas?
 hoc rogos iste mihi, hoc ignes araeque parabant?
 quid primum deserta querar? comitemne sororem
 spreuisti moriens? eadem me ad fata uocasses,
 idem ambas ferro dolor atque eadem hora tulisset.
 680 his etiam struxi manibus patriosque uocaui
 uoce deos, sic te ut posita, crudelis, abessem?
 exstincti te meque, soror, populumque patresque
 Sidonios urbemque tuam. date uulnera lymphis
 abluam et, extremus si quis super halitus errat,
 685 ore legam.' sic fata gradus euaserat altos,
 semianimemque sinu germanam amplexa fouebat
 cum gemitu atque atros siccabat ueste cruores.
 illa grauis oculos conata attollere rursus
 deficit; infixum stridit sub pectore uulnus.
 690 ter sese attollens cubitoque adnixa leuauit,
 ter reuoluta toro est oculisque errantibus alto
 quaesiuit caelo lucem ingemuitque reperta.

FMPp 683–686 *habet et* **Π₁₀** 688 *desinit* **F**

668 tremunt **F** (corr. **F²**) clangoribus **Pabefgijv** (cf. *Aen.* 2, 487 et 6, 561)
669 ruit **P** (corr. **P²**) **671** uoluuntur **P** (corr. **P²⁷**) **cdhwy¹** : -entur **a** : uolantur
M (corr. **M²**) **681** «crudelis ... *dubium, tu an ego*» *DSeru.* **682** ex(s)tinxti **Fpt**
 (extinxti **M**, extincxti *ut uid.* **M^A**, extinxit *ut uid.* **M^P**), *DSeru.*, *Tib.*, *Gramm.* :
 extincti **p** : extinxi **ωγ** me teque *Diom.* 441, 29, *DSeru.* **683–685** «date *aut*
aquam aut date id est 'permittite'» *Seru. Interpretandum puto* : 'sinite ... abluam et
 ... legam' : cf. *Aen.* 2, 669 sq. 'sinite instaurata reuisam / proelia' **684** et om. **P**
 (add. **P²**), *Tib.* (periit in **Π₁₀**) erret **jnx** : esset **ky** **686** fouebat] tenebat **p** (corr.
p²) **689** stridet **bcdgrz**, *Tib.* **690** attoll(l)it **P¹** in ras. (ex attollens?),
 attoll(l)ens **P²** cubituque **acehvw** adnixa] innixa **dhwxz**, *Auson. cento* 128
692 reperta **M^xPpachjvyz**, *Seru.*, *Tib.* : repertam **MP^xωγ** (cf. *Aen.* 6, 718)

Tum Iuno omnipotens longum miserata dolorem
 difficilisque obitus Irim demisit Olympo
 695 quae luctantem animam nexosque resolveret artus.
 nam quia nec fato merita nec morte peribat,
 sed misera ante diem subitoque accensa furore,
 nondum illi flauum Proserpina uertice crinem
 abstulerat Stygioque caput damnauerat Orco.
 700 ergo Iris croceis per caelum roscida pinnis
 mille trahens uarios aduerso sole colores
 deuolat et supra caput adstitit. ‘hunc ego Diti
 sacrum iussa fero teque isto corpore soluo’:
 sic ait et dextra crinem secat, omnis et una
 705 dilapsus calor atque in uentos uita recessit.

MPp

693 tunc *Seru.* 694 dimisit **cdgwy** (*corr. γ¹*), *Tib.* : demittit **t** : dimittit *Seru.*
 698 necdum **Pfiy** 701 aduersa luce **pdwz** (*cf. Aen. 5, 89*)